

Király László

Erdőtüzek

*Hic sunt leones. Vérszikkasztó nyárban
részeg állatok égett szavannákon.
Erdőtüzek, jajgató hiénák. A tó
emléke kísért. Szárazra szorult vízilovak.
Keselyűk, visító repülők. Hűsölő
hüllők a parlamentben. Ibolya nem kívánja,
e hervasztó hőségben nem kell neki már.
Esőt imádkozó lemondó isten
bámul tátongó ózonlyukon át.
Mocorognak fémesen, türelmetlenül
számárháton lopott gépfegyvereink. János
történeteiben él a virgonc világháború.
Lemészároltuk a falvakat. Ölésre bujtó
szókkal szólít minden Fekete Könyv.
Hic sunt leones. Füstöljétek ki
a méhkaptárakat, mielőtt derűsen
kifüstölnének titeket is. – Föld! Föld!
– riaszt a vészjósló kiáltás, mint jóbarátok
kibiztosított bizalmaskodása. Itt
nem tömök át! Itt áttömök! Csapzott
jókedvünk nem tart meg soha már.
Befejeződik egy végenincs történet.
Láthatatlan tábornokok égnek.
Nem tudhatod: élsz-e még? Már nem?
Hic sunt leones.
Ámen.*

1998. április 28.

A tűzön át

*nem válik vízzé a vér
csak verssé
hó hull
egy erdélyi költeményben
vak szerelmedben*

*felhővé lettél
vissza se lopható
soha minden*

*ahogyan tigris-
bőröd leveted
tűzbe lobbansz
vad szűztelenséged
most százezer év
vetkőzik veled
s pogányul az ég
ami csak éghet*

*így marad minden
ilyen keserűn
sosem tudom már
váltig csak vélem
látod-e hallod-e
szótlan gyönyörű
hó hull
egy erdélyi költeményben*

Ütközet után

Széthullt a bútor.
Vagy elvesztettük a kulcsot.
Egér, patkány elmenekült a házból.
Vége az öröklétnek.

Téli ribiszkebokor gyökere alá
behúzódva sündiszó egy se.
Bársony erdeinkben
elharapóztak a medvék.
Mérges dühös gombák üres legelőkön.
Szégyellős kikerics a réteken.

Beomlik a kút,
ha halott volna benne,
most kellene rászántani követ s földet.

Mik ezek a gombák?
Volt szerelmek.
Mit keresnek fakó levelekben?

Mért nem menjünk inkább focizni?!

Mi ez a nemtudom, ez a tehetetlen?!

A bútor összeáll,
megkerül a kulcs.
Megjön az öröklét, dalol, magyaráz.
Derűs mezőre, bársony erdőbe fuss.
Úgyis üres marad a ház.

Barbara

(A Leveleskönyvből)

Kire vársz fényderes, jeges tetőn?
Nyári jelenés, ciróka-maróka.
Szerelmes fuvalom, remegtető.
Levél, mely érkezik ezerév óta.

De nem jön el és nem olvasható.
Kínai jel – néha benned moccan.
Csak hogy tudd: a le nem rajzolt szó
Rejtőzik láthatatlan sorokban.

Szerelem lánctalpas állatok között.
Páncélököl, visongó vas-szítakötők.
Uma, melybe álnok igazság költözött.
Kivonul a mi, és bevonul az ők.

Naszádok ragyogó patakokban.
Idegen nép – ki hitte volna.
Rozzant múlt idő szilánkká roppan.
Süllyed a jelen temploma, tomya.

Sáncokban halottak gyülekezője.
Ne menj el, csak ha te akarsz – akkor.
Szeress embermód: vágjad csak! Óljed!
Bénító-áruló páncél e vaskor.

Légy derék, s ne várj semmit az úttól.
Ne kutasd, miféle ezredvég van ma.
Légy édes-nevetős, míg markodban burukkol
Picasso csőre töltött,
kibiztosított galambja.

Jász Attila

Miért Szicília?

Széljegyzetek a hasonlóság mítoszához II.

*A szót rendszerint a valóság ámyékának,
tükörképnek tekintjük.
Helyesebb volna ennek az ellenkezőjét állítani:
a valóság a szó ámyéka.*

(Bruno Schulz)

A VALÓSÁG VISZONYLAGOS... EZEKEL A SZAVAKKAL AKARTAM MINDENKÉPPEN kezdeni, hogy ez a rész a viszonylagos valóságról szóljon, vagyis arról, mi is az számomra.

Ez már nem az eredeti kézirat. A valóság találkozása a képzelettel alapvetően megváltoztatta mondataimat. Bár a képzelet gyönyörű részleteket generált általam, mégis egyértelművé kívántam tenni, hogy tudatában vagyok írásaim másodlagos jellegének, s egy idő elteltével egyre biztosabban éreztem, hogy kell majd születnie egy harmadik füzetnek is, amely valójában nem más, mint egy napló. Napló a valóságról, vagyis egy tényleges szicíliai utazásról. Azt gondoltam, ennek elkészültével lezárhatom végre e folyton változó birodalom határait. De nem így történt. Semmi sem tekinthető végleges megoldásnak, a valóság viszonylagos...

Hamvas valahol azt mondja, a kézirat elég(et)hetetlen, de azt is: egy csepp a kárhózatból elég, *hogy megtapasztaljuk esendőségünket, s az élet a műbe avatkozzon. Hamvas féltve őrzött, gondosan kiépített könyv- és kéziratárát bombatalálat éri. Nem tudja elviselni a csapást, Jóbként ordít, perel Istennel, hogy aztán rádöbbenjen, ezen az „áron” egy nagyon fontos felismeréshez jutott. Nem a papírra írunk, az csak lenyomat (médiium, a szó eredeti értelmében), a lélek állapotának szellemi vetülete az adott, ihletett pillanatban. Ezért a papír elégethető, ellopható, eldobható, mert a gondolatól a papírig megtett út a fontos, ez megmarad, és mint abszolút „eredeti”, sohasem veszíthető el. És természetesen soha nem is írható le a maga teljességében.*

Néhány évvel ezelőtt úgy éreztem, hogy befejeztem ezt a könyvet, és egy jelentéktelen délelőttön bedobtam ismerősöm postaládájába, aki vállalta számítógépes szedését. Mondjuk délelőtt tizkor. Délre pedig már nem volt a postaládában a használt borítékba bújtatott kézirat. Mit remélhetett a benne lévő szavak erejétől a boríték eltűntetője? Beváltotta-e várakozásait? Az én számban katasztrófaiz napokig, hetekig, hónapokig talán, eleinte reménnyel elegyítve. Sokszor eszembe jut utólag erről a várakozásról, a hátha mégis előkerül-állapotáról a már többször emlegetett C. D. Friedrich híres képe, melyen a Remény nevű hajó szétzúzódva nyugszik a hatalmas jégtömbök között. Csak a hajó neve hordoz némi melegséget a képen, de a hideg szürke tónusok láthatólag ellepik lassan azt is.

Az én kéziratomból is csak a cím maradt meg, ugyanis a változatokat, a vázlatokat az egyetlen példány elkészültének reményében elégettem a kandallóban. A néhány publikált részlet csak rontott az újrakezdés esélyein. Barátom, vigasztalásként azt mondta, jobb így, megírhatom még egyszer, sőt: meg kell írnom. Szerinte ez már része is az új műnek, ez a beszélgetés.

Aztán néhány nap alatt, egy hosszabb utazás előtt, rekonstruáltam újra az egészet, fejből. Azzal a kellemes érzéssel szálltam fel hajnalban – holt fáradtan a három napi intenzív emlékezéstől – a Katalóniába induló buszra, hogy ez végre „az”, amit szerettem volna. Aztán a nyaralás elteltével újra elővehettem zseniálisnak hitt művemem, és sajnos rá kellett jönnöm, hogy nem „az”. Be kellett látnom, hogy nincs könnyebb út, s a romok fölött megkezdett építkezésbe bele kell kalkulálnom a sors kiszámíthatatlan működését. Miután később – egy ösztöndíj jóvoltából – Sziciliából naplójegyzetekkel együtt visszatértem, valóban úgy tűnt, elvileg befejeztetett az írás. A jegyzetekhez viszont majd egy évig nem nyúltam. Egy folyóirat tematikus utazás-számához azonban előkerestem a keményfedelű, tintával írt naplót a végleges formába öntés, a gépelés szándékával. A lakástűz, mely a papír szemeteskosárból kiindulva – talán a katharmoi-érzéssel foglalkozó versrészlet rontott kéziratából – pusztított az íróasztalom környékén, a naplót nem tudta elemészteni. Feleségem ellenben oltóvíz segítségével sikeresen eltüntette, tisztára mosta a tintával írt sorokat. A kéziratok közül egyedül a Szicília-kötet többi része menekült meg „ép bőrrel”, mivel előző éjszaka eszembe jutott valami apró változtatási lehetőség, ami miatt nem került vissza a polcra, a helyére. Idővel azonban újabb valóság- és emlékrétegek rakódtak a megsemmisült valóságos napló helyére. Viszonylagosan újak, persze...

A mítosz valósága

A mítosz – a XX. század elején – a lélek történéseinek valóságaként értelmezve megszületik az analitikus pszichológia, mely szerint Ikarosz apja géniusztól szenvedve, szabadulni vágyva, túl akarta szárnyalni az általa megállapított határokat. Határtalan – művészi – szabadságra vágyott, s így – szimbolikusan – öngyilkos lett.

Egy mai, kételkedő és pszichologizáló tanítvány, Nietzsche így interpretálja a problémát: *Ó tenger! Ó este! Rossz tanító mesterek vagytok! Arra tanítjátok az embert, hogy szűnjön meg embernek lenni! Adja át magát nektek? Válgják olyanná, amilyenek ti vagytok most, haloványvá, ragyogóvá, legyen néma, roppant nagy, magát fölülmúlóan moccanatlan? Emelkedjek önmagam fölé?*

Ikarosz tehát – a mítosz szerint – menthetetlenül a tengerbe zuhant. De mi történt az apával, Daidalosszal? Ez a kérdés a továbblépés lehetőségét rejtegeti, vagy legalábbis a túlélését, egy másik művészi létforma megvalósítása felé.

Bizonyos interpretációk szerint Sziciliában ért partot Szelinusz és Akragasz között. (Más verziók szerint Szantorini szigetén, és onnan menekült tovább Sziciliába.) A király igazi mesternek kijáró tisztelettel fogadta. Daidalosz hálából templomot építtetett Aphroditénak Eryx hegyén. Még egy arany méhkaszt is készített az istennőnek felajánlva, mely a hagyomány szerint oly tökéletesre sikerült, hogy beleköltöztek a méhek.

De Minosz, a tenger ura, tudomást szerzett Daidalosz sikeres meneküléséről, és üldözőbe vette. A ravasz Minosz csak csellel tudta

egykori, rejtekező alattvalóját „lebuktatni”... A szigetlakó király viszont nem adta ki újdonsült pártfogóját.

Szicíliai Diodórosztól még bizonyára sok érdekes részletet idézhetnénk Daidalosz szicíliai „működéséről”. Több változatát is egy-egy történetnek. Mindemellett az eredetét már nem ismerte ő sem. Változataiból, látszólagos ismétléseiből kell kiszűrünk valami originálisat.

Daidalosznak nagyobb szerencséje volt az utókor valóságértelmezésével is. A mai kor szenzációéhes emberének kapóra jön egy-egy ilyen archetipikus történet. Például a kényszerrepülésről. A technikai fejlettséget és az apa nevét felhasználva washingtoni szakemberek olyan repülőgépet építettek, mely emberi izomerővel hajtván, kerékpárpedál segítségével képes a mítikus táv megtételére a tenger felett. Toll és viasz helyett azonban egy új szuperanyagot használtak fel, a kevlar, mely ötször olyan erős, mint az acél, és könnyebb az üvegszálnál.

Mítosz és valóság kapcsolatának érdekes adaléka lehet, hogy a gép néhány méterre a célparttól szembeszél miatt, mely leszakította a farkat és a szárnyakat, a tengerbe zuhant. A tizennégyszeres görög kerékpárhajó, a pilóta alig tudott kiúszni a partra, mivel a több mint száz kilométeres tekerés-repülés alaposan kifárasztotta. De így is sikerült az emberi erővel hajtott gépezetek repülési rekordját megdöntenie.

Vannak ősi bölcsességek, melyek a kutatót, a kérdezőt visszautalják saját magához, mondván, a keresett „hely” a saját szívedben van. Így a Grált is szívesen tartják a mai értelmezők tudatállapotnak, annak ellenére, hogy időről időre megpróbálják fellelni a Hegyet. Ha beleolvasok a Grál történetébe, egy Eco-regény szövevényessége és izgalma bontakozik máris előttem, legalábbis ugyanúgy nem tudom eldönteni, mennyire kell komolyan vennem. Mozaikdarabokat rakosgatok össze egy aktuális vezérfonal alapján. Egyre inkább leköt a cselekmény, mely időnként a legkomorabb valósággal keveredik.

Klingsor, legendás Grál varázsló-feketemágus várkastélya a mítosz szerint a Venus-hegyen állt, míg történeti síkon a szicíliai Montello Castello hegyet tételezik, ahol egykor egy Aphrodité-Venus kultusznak szentelt templom volt, Eryx hegyén. A Grál (legendája) a X. században láthatóbból láthatatlan történetté válik, mint szakrális tárgy egyszerűen eltűnik. A Grál története, mint mese akkor kezd nyomozó detektívregénnyé átalakulni, amikor e századhoz érve kiderül, hogy jónéhány „kalandor” számára nagyon is fontos probléma a holléte. Aliester Crowlyt például, aki Sziciliában kereste a Grált, kiutasítják a szigetről, mivel Erice (Eryx) templomromjainál rituális szexuálmágiával kísérletezett. (Crowlyt „minden” idők egyik legsötétebb feketemágusaként emlegetik, aki 1920-ban Sziciliában médiumaival és rajongóival megalapította a „Thelema-apátságot”).

Miközben a Grál története körül olvasgatok, egy újabb mozaikdarabkát találok a térképemhez, mely szerint Hitler is a Grált kereste volna Sziciliában, s magát Klingsor reinkarnációjának tekintette. Ezek után azonban már nem lepődöm meg, hogy a Terra di Labur (Szicília, Kalábria) urának heraldikus emblémája a svasztika, s hogy Crowly legtehetségesebb tanítványa Fullner tábornok néven, Hitler bizalmasaként ismert.

Aki azonban megrögzött racionalistaként nem érzi magát megérintve e játéktól, nem jön izgalomba ezektől a lehetséges összefüggésektől, nyilván nem érti, vagy felháborítónak tartja, hogy felvilágosulnak tartott századunkban ilyen szélhámosok, illetve örültek szabadon járkálhattak. Crowlyt azonban nemhogy nem csukták bolondokházába, hanem művészként is elismerték, expresszionista festőként és íróként. Crowly az ezoterika olyan kevés számú megszállottjaihoz tartozott, aki Tibettől Egyiptomon át Mexikóig végigjárta a világiak elől elzárt kolostorokat, az állítólagos titkokat őrző helyeket, ahol tiltott könyveket tanulmányozhatott. Egy ilyen beszámoló szerint a Szaharában idézett arkdémont, amiről fogalmam sem volt, hogy mi, de végül rábukkantam egy leírásra, mely szerint a rózsakeresztes hagyományban Rosenkreuz is ugyanazon a helyen szerezte legfőbb beavatását, s e démon-idézéséről Agrippától Lovcraftig sokan írtak. A szertartáshoz hipnotikus zene is tartozik, a yajouka, amelyet Brian Jones, a Rolling Stones legendás gitárosa vett szalagra (ugyanott), s nem sokkal a gyűjtőútja után halva találták a fürdőmedencéjében. Ez annál látványosabb tény, mivel újabb mozaikdarabot sikerült a helyére illesztenem: Mick Jagger, az együttes énekese, a Golden Dawn, az Arany Hajnal rend magas fokú beavatottja. (E rend keretein belül, 1900-ban avatták Adeptus Minorá A. Crowlyt is, melynek később nagymestere lett. De említhetjük később a rend élén a Nobel-díjas író költőt, William Butler Yeatsot is.) Jagger, beavatását állítólag Crowly boleskini udvarházának birtokosától, a mester követőjétől, Jimmy Page-től, alias Zosótól, a Led Zeppelin együttes egykori gitárosától kapta.

Eszemek jutnak kamaszkorom e kedvenc zenekarainak slágerszámai, s beleborzongok, milyen szándékok húzódhattak e szövegek mögött. *Szimpátia az Ördöggel*, például. Felidézem a szövegét, s nem lepődöm meg, hogy a nemrégiben olvasott Crowley-doktrínákra rimel.

Néhány nap múlva egy tatabányai CD-boltban Brian Jones yajouka-gyűjtésére bukkanok. Elcsukló hangon kérdezem az eladótól, hogy behallgathatnék-e, mire azt mondja, az a CD-tok csak dekoráció, nincs hozzá lemez. Néhány hét múlva ismét arra járok, s bemegyek a boltba azzal a szándékkal, hogy megkérdezem, kinek a tulajdona a dekoráció, kitől származik, de addigra az üres tok sincs meg, az eladó pedig nem emlékszik semmire.

Földényi F. László Friedrichről írott könyvét újra átlapozva ismét elolvasom a Juno-templomot megjelenítő kép leírásait a melankolikus szerkesztésmódról és az utópikus térszerkezetről, s találok egy eddig lényegtelennek látszó lábjegyzetet: *Hans-Jürgen Syberberg egy kiváló ötlettől vezérelve ezt a festményt is felhasználta Parsifal (1981) című filmjében: a Dürer Melankóliametszetén látható megmunkált és szabályos (!) kódarabot – amely a filmben a Grált jelképezte – ezen az agrigenti tájon, e templom előtt vontatták végig.*

Taormina

A görög színház romjainak Csontváry által megfestett változatát csak „ott” értem meg igazán, a színeket, hogy mennyire valóságosak. A képen keresztül érezhető energiasugárzást ezidáig kizárólag Csontváry zsenialitásának gondoltam. A déli-délutáni napfényben elviselhetetlen izzása van a vörös téglának, amelyekből e színház épült. Van időm, kíváncsi vagyok, megtalálható-e az a hely, ahonnan Csontváry a képet festette, s egy képeslap-reprodukció alapján nagyjából be is mérem a pontos helyet, ahol a festőnek állnia kellett. Mindezek ellenére a valóság és a művész imaginációja közötti határozott különbséget úgy tudnám leginkább megfogalmazni, hogy a *Kís Taormina* és a *Taorminai görög színház romjai* című képeket egymás mellé teszem. A *Kís Taormina* a valóság tökéletes megfeleltetése, megvan minden, amit látványként látni lehet. De a nagy kép, amelyen szintén megvan minden látnivaló, tájidezetként, mégis más, számomra több, ami a művészet létfogosultságát igazolja. Ugyanaz a hely, de mintha mégsem ugyanarról a helyről készült volna a két kép egy éven belül. Az Etna hófödte sapkája mögé bukó Nap sárgája kitorolhatetlenül megőrizteti a második változatot a színház romjainak fájdalmasan izzó vörös köveivel. A tenger és az Etna lábának kékjei csak asszisztálnak a két fő színnek, alázatosan és nagyon szépen. Negyedóra után a szemem nem bírja tovább a romok bámulását, vissza

kell vennem a napszemüveget. Talán, ha festeném, én is jobban bírnám. De Csontváry után minek. A látszólagos paradoxon a valóság és a művészet azonosságát, illetőleg különbözőségét tekintve, akkor válik egyértelművé számomra, végleg Csontváry javára, amikor a tatai várban Vaszary János gyűjteményes kiállításán láttam a művésztől egy taorminai görög színházról készített akvarellt. Az ő liláinál és sárgáinál azért a valóság szebb volt.

Egy csodálatos nővel szeretkezem a tenger feletti sziklára épült megközelíthetetlen város görög színházának szikrázó délutánjában. Vagy csak enyhe napszúrással elbóbiskoltam az árnyékban, a romok falának tövében, miközben feleségem finoman óvja félálmodomat. Tériszonya miatt, mely az enyémnél is nagyobb, nem a színház falába mélyesztett, fedett párkányt választjuk szeretkezésünk színhelyéül..., de jobb is, mert ott az ember a látványba beleszédül. Alatta a város, az alatt mélyen a tenger, szemben az Etna folytonosan füstölő csúcsa. Ikarosz óta – gondolom a helyváltoztatás közben – az ember jobb ha megválasztja, honnan kezd emelkedni, s megnézi, hová uhar alá.

Az jut még közben eszembe – vagy utána? –, David Herbert Lawrence nagyon szépen írta a szerelemről, hogy az *nem cél, csupán egy utazás*. Nem tudom, ő mire gondolhatott pontosan, csak sejtem, de azt hiszem az ő viharvert szerelmi élete alapján – Friedával –, eléggé megalapozott lehet e kijelentése.

Feleségemmel a tengerpartról gyalog megyünk fel a szerpentinre, nem tudjuk még, hogy lépcső is van, negyven fokos hőségben és folyamatos benzingőzben. Járdá sincs, rajtunk kívül senki sem próbálja az autóúton megközelíteni a sziklán található várost. Felvonóra nincs pénzünk, illetve sajnáljuk azt a keveset ilyesmire költeni, amikor bőven van időnk felsétálni, noha közben kiderül, hogy jóval többről van szó, mint sétáról. Így viszont, a partról indulva, megtaláljuk Caesar nyári villáját, gondozott ligetet impozáns romokkal.

Egész Taorminát bejárjuk, mert meg akarom nézni egykori kedvencem, a botrányos-erotikus szépíró villáját, abban a reményben, legalább emléktábla jelzi majd. Szerencsére a város nem olyan hatalmas kiterjedésű, így a kudarc nem annyira fárasztó. Kár, mert olvasmányélményeim alapján elképzeltem, milyen lehet a ház, melynek teraszán alkotói magányát néhány órára megszakítva, David Herbert Lawrence – az *ember, aki a szigeteket szerette* – nyughatatlan feleségével kávézgatott... Talán azért sem találtam meg a villát, mert túl konkrétak voltak az elvárásaim.

Van az éjszakai Taormináról egy maradandó élményem, mely a mai napig nem kopott meg. Az éjszakai városnézésen, a tengerpartról lépcsőn felkapaszkodva, igazából csak a kivilágított görög színházat akartuk megnézni, de be volt zárva, így a színház utcáján beültünk – illetve ki a teraszra – egy pohár szicíliai borra. Egy eklektikus, de szimpatikus bárba. Városnézés helyett itt ücsörögtünk és szívtuk az éjszakai Taormina markáns utcaszagát, ugyanis nézegetnivaló nem nagyon volt. Csöndes környék, alig-alig jártak arra, de éppen ez tetszett meg nekem.

Nagyjából egy évvel később – alig merem leírni, hogy majdnem napra pontosan – Hites Sanyival üldögélünk a tatai görög étteremben, az irodalmi életről beszélgetünk, magyar bort iszunk hozzá, miközben valahogy kiderül, hogy egy hetes taorminai tartózkodása alatt minden éjjel a szálláshoz közel, egy bárban üldögéltek. Tisztáztuk a részleteket, a jellegzetességeket, minden egyezik, még a pincér és a pincérlány, a hatalmas pálma a teraszon, s egyébként is a színház utcájában nem volt több bár... De érdekelhet-e ez rajtunk kívül bárkit?

Palermo

Palermóban többszöri eltévedés után egészen véletlenül pillantom meg a Grand Hotel della Palmát, ami önmagában véve nem is olyan meglepő, hiszen elég központi helyen van. Persze alig akarom elhinni, hogy ez az épület lenne „az”. Ahol Wagner befejezte a *Parsifalt*. Pontosabban, eleve azért utazott ide, hogy itt fejezze be. Ennek jelentőségét csak akkor mértem fel, amikor valahol rábukkantam egy elejtett, lényegtelennek tűnő megjegyzésre, miszerint a *Parsifalt* a Keleti Templárius Rend (az Ordo Templi Orientis) akkori nagymestere rendezte és mutatta be. Ami a Grál történetéről lévén szó, nem is olyan meglepő tény, de ha belegondolunk, hogy milyen közel van Palermo Ericéhez, s hogy Palermo mindig is a te... (de ezt később!). Inkább azt a tényt érdemes kiemelni, hogy Elizabeth Nietzsche és Lou Andreas Salomé előzetes megbeszélések alapján a *Parsifal* – eme bayreuthi bemutatóján találkoztak először.

A Palma Hotel többek között arról is nevezetes, hogy ott lett öngyilkos Raymond Roussel, francia író, ami engem azért pusztán tényként nem igazán hatott meg egészen addig, míg rá nem jöttem, hogy az *Afrika impressziók* szerzőjét tisztelhetem benne. Ez a mű a fiatal Marcel Duchamp gondolkodását egy életre meghatározta – egy színházélményen keresztül.

Duchamp, aki a sakkban is kedvelte a szicíliai védelmet, s az alkímiát a szerinte egyetlen lehetséges módon, öntudatlanul (?) alkalmazta, öregkori „utazós” korszakában egy ízben Szicíliában kívánta kipihenni viharos élete fáradalmait. Taorminából Messinán át Palermóba vonatoztak feleségével, ahol természetesen a Hotel della Palmában béreltek szobát. A sors fintora lehetett, hogy a nyaralás hamar és kellemetlen véget ért. (Fivére, Jacques Villon váratlanul meghalt, így vissza kellett utazniak Franciaországba.)

Egy újsághír számol be arról, hogy a palermói Grand Hotel della Palma 202. szobájába fél évszázada él egy titokzatos báró, aki sohasem hagyja el lakosztályát.

A többi találgatás, egy regény témája lehetne.

A Hotel Palma teraszán ülök, nem álomban, hanem emlékeimben. Körülöttem szépen gondozott park, pázsit, bokrok, mesterséges barlangban csobogó búvópatakokcskák stb. Az üdítő drága. De jólesik itt üldögélni. Úgy hallottam Ottlikról itt készítettek volna portréfilmet Kakuk Tamásék egy bridsverseny alkalmát kihasználva, s hogy üszött volna a kedvükért a medencében. De lehet, hogy Györe Baláznál olvastam róla.

Persze mindezt akkor még nem tudom, Ottlik is csak egy név, nem fogalom. Még kamaszkorom van, vagy éppen múlik. Egy régi emlék, akkor még működött a Palma Hotel. Most nem üzemel. Pedig szerintem Tata egyik legszebb helyén van, a Cseke-tó partján.

Kezembe akad egy dolgozat készítése kapcsán Borgesnek a Belgrano Egyetemen tartott előadása, amelyben állandó témájáról beszélve „emlékezik”. Azt mondja, változók és állandóak vagyunk egyszerre. S titokzatosak, talán éppen ezért, gondolom én. *Mi lenne belőlünk az emlékezetünk nélkül? Ez a memória jórészt felejtésből áll, de lényeges*. A továbbiakban arról is beszél, nem tartja fontosnak, hogy emlékezzen rá, gyerekkorában – például – Palermóban élt, ahhoz, hogy az lehessen, aki. S az öregkori Borgesre jellemző tisztasággal megfogalmazza pontosan is, mire gondolt, hogy már nem ugyanaz, aki e helyen élt.

Palermóban megtalálom a templomosok temetkezési helyét, amelyet állítólag ma is használnak. Nem a szenzáció erejével, hiszen az útikönyvből keresem ki, hol kell lennie, másrészt meg mintha csodálkoznék, hogy ma is vannak templomosok, (nemcsak az ifjúsági filmekben). Szieszta ideje van, nem lehet bejutni. Ám később sem. Ebből arra következtetek, hogy azért komolyan veszik a dolgot. Az előlem elzárt sírok sokkal talányosabbak így, jobban megmozgatják a fantáziámat. Olyannyira, hogy a mellette lévő templomban is a nyomaikat keresem. Nem kell nagyon erőlködnöm, hiszen minden egyes téglá – kivül – a templomos lovagok jelét viseli, azonkívül a templom belsejében látható festmények hemzsegnek az allegorikus utalásoktól, kehely, korona, kard. Sőt, az oltár két oldalán álcázott, faragott rácsot látok, ahová nem bírom ki, benézek, és a réseken át nagyobb fülkéket látok. A karzat ugyanígy leválasztva, hogy onnan fentről le remekül, de be ne lehessen látni. Ennyi kell csak a képzeletnek.

Cagliostro, a hírhedt botrányhős, akiről Goethe is megemlékezik Itália-könyvében, az a típusú „rendkívüli” ember, aki mindenből kiváltott valamiféle szélsőséges érzést, rajongást vagy gyűlöletet. Goethe is körülbelül ennyit sugall visszafogottan: *Cagliostro kétségtelenül nem hétköznapi ember. De a bolondok és a csirkefogók gyakran közeli rokonok. Viszont ez a fajta az emberi természet olyan oldalait tárja fel, amelyeket a dolgok közönséges menetében nem ismerhetnénk meg.* Az utolsó mondat árulkodik csupán Goethe valódi érdeklődéséről, ennek ellenére meglep, hogy Raymond Silva Cagliostro-monográfiájában az alábbi sorokra bukkanok: (Goethe) *Egyik sógora, Johann Schlosser megpróbálta elérni, hogy a költő osztozzék Balsamo alias Cagliostro iránti rajongásában. Goethe tisztán akarván látni, 1787 tavaszán elutazott Szicíliaba (Palermoba), méghozzá egy ügyvéd társaságában, aki bemutatta Giuseppe Balsamo anyjának és nővérének. A történet pikantériája – azonkívül, hogy Goethe erről nem tesz említést –, hogy álneven, Mister Wilson angol úriemberként mutatkozott be, azt állítva, Londonban találkozott a Cagliostro-házaspárral, akik üdvözlötüket küldik a családnak.*

Cagliostro, az Egyiptomi Páholy megalapítója, kalandor, orvos, mágus, szabadkőműves, alkimista. Mielőtt azonban ítélnék a felvilágosultnak tartott XVIII. század felett, hogy ilyesmit megengedett, nem árt elgondolkoznunk azon, hogy még a két hideg német títán – Goethe és Schiller – is művekkel járult hozzá a Cagliostro-mítosz kialakításához. Az idő pedig tovább bővítette és alakította a róla szóló történeteket, melyhez persze ő maga sem kevés, homályos adalékkal szolgált. Elég csak a XVI. Lajos körüli híres „nyakláncperre” gondolni, amelybe szándékosan keverték bele, s amely miatt ártatlanul meghurcolták.

Miközben Cagliostro életrajzát olvasgatom, már nem tudom egyértelműen eldönteni, sajnáljam vagy lesajnáljam az állítólagos mágust, aki időnként mintha önmaga szerencsétlen karikatúrája is egyben, miközben Európa-szerte egyre kétesebbé, tehát ismertebbé válik. Egészen hétköznapi módon kiszolgáltattott és védtelen a hatalommal szemben. Élete sokkal inkább drámai elemekben, mint szenzációkban bővelkedik. De lehet, hogy csak az idő, a távolság miatt, ahogy Borges mondaná.

Szirakúza

Firmicus Maternus, szicíliai származású latin író keresztény korszakában a pogány vallások tévelygéseiről beszélve elmeséli egy gyászszertartás mítikus alapját, kellőképpen szörnyülködve a *vallásos mételeyen*, furcsa átiratát adva az eleusiszi misztériumoknak.

Ceres (Démétér), a gabona istennője, akinek lányát Persephonének vagy Proserpinának hívták (Apuleius is ezen a néven emlegeti a tengerből éjszaka előbukkanó Izsiz egyik, szinkretista megfelelőjeként, akit a *három nyelven beszélő szicíliaiak styxi Proserpinának* hívnak), nem akarta egyik kéréséhez sem férjhez adni. Ezt megelégedve, Pluto, a gazdag paraszt a Percus tó közelében elrabolta. Az anya üldözőbe vette őket, s erre a kocsin menekülő Pluto behajtott a tóba, az anya szeme láttára merülve el. Hogy gyászára némi vigaszt találjanak, a helybeliek azt mondták neki, az alvilág királya rabolta el, s *Syracusae közelében egy másik tavon át a föld felszínére jött a lánnyal.* Az anya utánuk ment, de Szirakúzában sem találta meg őket. Újabb híreket kapott, miszerint a tengeren hajóztak volna, s mivel ez a változat tetszett Ceresnek – hiszen ez azt jelentette, él a lánya –, gazdagon megjutalmazta a szirakúzaikat, amiért ők hálából templomot építettek e történet emlékére.

Más elbeszélésekben a helyszínek változnak, viszont az Alvilág urának eltűnését áldozatával a szirakúzi Kyanénál, „Sötét” forrásnál jelölik meg. Az orphikus történettörédekben a forrás közelében egy barlangban rejtette, őrizte – két kígyóval – a lányát Ceres-Démétér, s ezért kellett Zeusnak is kígyó alakban megközelítenie, s vele Dionysost nemzenie. A történet szála persze nem ilyen egyértelműek, némely változat szerint Démétér Dionysos anyja, s vele szeretkezett Zeus kígyó alakban. Szóval legalább Kerényi Károly legyen az ember, hogy kibogozza e – posztmodern gesztussal összekevert – szálat.

Ó csak e dalt, az utolsót még, ezt óvd Arethusám!

Vergilius ecloga-sora látszólag üres gesztusával is felidézi bennem saját Szirakúza-élményeimet, s azt is, mennyire nem tudtam mit kezdeni – eleinte – az Arethusa-mítosszal. Amikor látom adatott, megérintenem, sőt innom a forrás vizéből, éppen azáltal, hogy semmiben sem hasonlított egy mítikus forráshoz, akkor vált számomra igazából megélhetővé a mítikusság. A meztelen fürdőző erdei nimfa menekülése az őt megkívánó folyamisten, Alpheus elől. Artemisz-Diana segítségével menekülhet csak meg, a görög partoktól a tenger alatt Szirakúza mellett, Ortygia szigeténél bukkanna felszínre. Ott a forrás kis tóvá szélesül, ahogy Ovidius meséli az Átváltozásokban. A kis tó felszínén ma kacsák úszkálnak, s közepén az Európában ritka papirusznád terem.

Ortygiát, „Fürjszigetet” – Kerényi szerint – Délosznak is hívják, s ez a mitológiából Apolló születésének helyeként ismert. Vannak, akik megkülönböztetik Délost Ortygiától, az utóbbit kizárólag Artemisz szülőszigetének tartva. Az már szinte viccnek tűnik, hogy *Volt egy Artemisnek szentelt Ortygia a szicíliai Syrakusai mellett, s egy másik a kisázsiai Ephesos mellett.* Az Artemisz-változat egyébként jobban passzol a szigethez, már csak az Arethusa-forrás miatt is. A sziget egyetlen – Szirakúza felőli – bejáratánál van egy templomrom, amelyről szintén nem tudják eldönteni, hogy kinek lett felszentelve, Apollónak vagy Artemisznek. A mítosz és Pindarosz egy sora miatt (*Ortygia, Artemisz élvhelye itt...*) a vadászó, szűzies istennőre szavazok. A forrás táplálta kis tavat egy kőfal választja csak el a tengertől, ahova belezubog az Arethusa, jéghidegen és kristálytisztán, halrajokkal körülvéve. Néhány útitársunknak, főiskolásoknak, akik csapódnak hozzánk, kérésükre, hogy mit bámulok ennyire, elmondom a mítoszt, s hogy nézzék majd meg a sziget közepén lévő szökőkút-szoborcsoportot, mely a jelenetet ábrázolja. Azt hitték, nincs itt semmi különös. Lemászunk a mitológia-óra után a falon a tenger partjára, belegázolunk, lemosakszunk, s miközben előttem a sokszor megcsodált tenger nyugtató kékje, nem bírom ki, belekortyolok a vízbe, édes.

Múzsák, sicelidák! magasabbra kicsit ma dalunkkal!

Egy fiatal szlovén költő adatai között – akinek a verseit mostanában egyre jobban kedvelem – rábukkanni vélek a lelki rokonság okaira. A syracuse-i egyetemen végzett, olvasom. Versciklusai egyébként is megnyugtatók, nem vagyok annyira egyedül

próbálkozásaimmal, s ráadásul ő hozzám hasonlóan, egész életében igyekszik eltűnni szövegeiben. Melankolikus alkat, aki szonettciklusokat is ír, bár nem éppen hagyományosakat.

A vitorlások az ablakban a látóhatár vonala felé tartanak. A kert sarkában savanyú fű rezeg a párában. Nem érzed te is, mintha sétáink egyre hosszabbak volnának, akár egy utazás?

Még akkor is szicíliaiak számomra ezek a versek, ha a szerző az amerikai Syracuse-ban tanult. De a verseiből kiderül, hogy azért sejt valamit a másik, a számomra igazi helyről is.

Senki se sírjon, senki se leplezze remegését: a szavak és tárgyak tűnjenek el valamennyi időre. Hull a hó Szicíliában. – Tartsd vissza lélegzedet. Csak a szétomló csönd maradjon, mely elillan, mint éj nyírka az útvesztő ablakairól.

Vergilius számára a görög pásztorköltészet színhelye és bölcsője Szirakúza és a szicíliai vidék, amit egészen szerénytelenül úgy gondol, ő latinosított. Mintaképe, e formát és a témát illetően a szirakúzi Theokritosz pásztori költészete. Amíg azonban nála valóban pásztorok életéről szóló leírásokat találhatunk konkrét, felismerhető tájakkal, addig Vergiliusnál összetetté válik az élmény, idillivé a táj, keretté a megidézett forma. Cs. Szabó László megfogalmazását találónak érzem: *Vergilius eltűnteti lábnyomait.*

A költői áthagyományozódás egyik szép példája Mallarmé verse, az *Egy faun délutánja. Ó csöndes ingovány szicíliai partja, A Nappal versengő hívságom tépi-marja, Rejtve parázs-szirmok alatt, MESÉLJETEK...* Az eclogák kötelező szicíliai tájidézetét használja talányos verséhez, konkrét és elvont érzeteket keltve egyszerre, ahogy Vergiliustól tanulhatta.

A középkori legendák szerint Vergilius nápolyi háza mellett fenntartott egy házat Rómában is, de ott mindig vendégnek érezte magát. Szívesebben választotta Szicília elhagyatott tájait. A sziget szeretetéről és ismeretéről árulkodik az *Aeneis* V. éneke, mely teljes egészében Sziciliáról szól, s a helyszínek konkrét felidézése és ereje is kizárja, hogy csupán feldolgozás, átirat lenne. (Ja, és Eryx hegynél templomot épített Aeneisszal Venusnak. *Sic!*)

Semmi sem képes valósággá érni, ami nem gyökerezik az emlékezetben, ó, semmit sem ragadhat meg az ember, ami nincs birtokában kezdettől fogva, ifjúsága arcaival ármékölvén. Írja Hermann Broch Vergilius-regényében, s ez leginkább saját magára vonatkoztatható, mivel a vergiliusi belső monológfűzében, mely a regényt alkotja, valósággá képes érlelni kultúrszkepszisét (mely egyszerre sajátja és Vergiliusé). Már a témaválasztását is e felfogás befolyásolta. *Ismertem azt a legendát, mely szerint Vergilius el akarta égetni az Aeneis-t, és feltételezhettem, hogy olyan szellemet, amilyen Vergilius volt, semmis okok aligha ragadhatták ilyen kétségbeesett elhatározásra, hanem a korszak egész történelmi és metafizikai tartalma közrejátszott ebben.* Ez a feltételezés a kéziratégersről, bármennyire szimpatikus Brochnak és nekem, mégiscsak feltételezés, amelynek az alapja egy XVII. századi *Aeneis*-kiadás. De egy esélyt, amelyet Hermann Broch zseniálisan megragadott, adhatunk e legendának, mert ahogy Hölderlin mondja, minden álomban van valami valóságem.

Thomas Mann *Halál Velencében* című kisregényét olvasom, kíváncsiságból, mivel egy esszéből ahhoz az információhoz jutottam, hogy Aschenbach figuráját August von Platenről mintázta, vagy róla is. Az író által átformált német romantikus költő sokat írt elvágyódásáról. *Milyen jó, hogy vannak vidékek, mehetek messzi partra, szigetekre, ahol még felszabadulhat a lélek!* Thomas Mann jóval a kisregény megírása után tanulmányban tárta fel saját Platen-képét: *Már harminc esztendőskorában a kimerültség tünetei következtében súlyos szervi megbetegedés tünetei lépnek fel rajta, s további kilenc esztendei érzelmi túlterheltség és elsivárosodás után Siracusában belehal egy pontosan meg nem állapítható, tifuszszerű megbetegedésbe, mely voltaképp nem egyéb, mint ürügy a halálra, amellyel kezdettől fogva tudatosan eljegyezte magát.* Mindig meglepődöm azon, hogy például Thomas Mann mennyire tud fogalmazni, pontosabban stilizálni. Amit itt elhallgat, az végül is kiderül a kisregényből, de mindig pontosan tudja, mit és mennyit akar mondani, vagy éppen elhallgatni. Ez annyira lenyűgöz (mármint T. Mann írásművészete), hogy a Szirakúzáért kézbe vett könyvet pillanatokon belül elolvasom, nemcsak Platen miatt. Ezek a Szicília-téma igazi, mert váratlan hozadékai.

A szirakúzi görög színház hatalmas nézőterén úgy mászkálok, hogy közben folyton arra kell gondolnom, itt ült valahol-valamikor Platon. Szememet járatom az erős napfényben, erőltetem, talán ott vagy éppen itt.

A valóság mítosza

Barátom grafikai mappát készít nyomatokkal, *Kiméria* címmel. Képzelt lényekkel tehát, és engem kért fel a bevezető szöveg megírására, mivel közös beszélgetéseink gyermeke a téma, a cím. Közben egy tematikus, közös akcióra is készülünk Gaál Jocóval erősítve magunkat, *Barlang* címmel. (Gaál nevét – e jegyzet írásával egy időben – a Hamvas Béla-kiállítás kapcsán elírják, Grálnak.) A két téma között egyre több párhuzamot, átmenetet találok, lassan kezd összefolyni, eggyé válni a kettő. Kimériának utánanézek Homérosznál, s a kiméra más leírásainak is, például Vergilius legendás, alvilági VI. énekében, s meg is találom, amit keresek. Neküia Homérosznál a Holtak Birodalma, aminek kapcsán utoljára földi helyként egy Kim(m)éria nevezetű naptalan tartományt említ a vak énekes, ahol szerinte Odüsszeusz kikötött. A holtak megidézésének alapszertartása is itt szerepel, mint minden horrorizmus ősképlete. A földbe gödröt vájnak, abba áldozati állatok vérével s más növényi nedveket csöpögtetnek. Így csalogatják oda Teiresziaszt is, akinek a jóslatáért száll alá az akháj hős. A jóslat Sziciliához kötődik, régi nevén Trinakriához, ahol nem szabadna emniük Héliosz teheneiből. De a társak nem fogadnak szót, így a könnyű hazatérés reménye elúszik. Vergilius, akit éppen az *Aeneis* VI. éneke miatt mágusként, beavatottként tiszteltek a középkorban (lásd Dante), elmeséli az aranyág miatti alászállást az Alvilágba, melynek bejárata egy barlang (*sic!*). S még valami a visszacsatoláshoz: Vergilius az V. énekből, Sziciliából vezeti át hősét az alvilágba.

Márai pontos és élvezetes naplómondattal végigkísérnek minket szicíliai útjainkon, többet érnek, mint az útkönyvek sablonszövegei. Ugyanazokon a helyen járunk, ami nem véletlen, hiszen nem olyan hatalmas kiterjedésű a sziget és nincs olyan sok látvány, illetve kopár vidékek és abszolút látványosságok váltakoznak. Közben folyamatosan olvasgatom jegyzeteit, s a valóságtól, a konkrétumoktól nem foszlanak szét mondattal, csak mélyebbek lesznek. Ugyanakkor mindig többet, kozmikusabbat akar mondani a látvány leírásánál, talán mert csak azt írja le, amit valóban fontosnak gondol.

A tatai könyvtárban kb. 20 darab Bach-CD közül kiválasztok egyet, a csemballó hangzása miatt. Otthon hallgatom, de nem tud lekötöni, a harmadik tételnél azonban felfigyelek, mert valami egészen más következik, azt imitálva hihetetlen frissességgel, hogy

bármely pillanatban vége szakadhat, s mindezt alig több, mint két perc alatt. A címe: *Siciliano*.

A hagyomány kötelez. De ha nem tudja önmagát e hagyomány újratereíteni, azaz szervesen beépíteni a kultúrába, és kevesebbel beéri, mint elvárható lenne (a hagyományok alapján), akkor könnyen önmaga karikatúrájává válhat.

Sziciliában, egy faluban a világ legnagyobb Jézus-szobrát készülnek felállítani az ezredfordulóra. A méret úgy van kitalálva, hogy éppen túlszárnyalja a New York-i Szabadság-szobrot.

Nem értem a szicíliaiakat, több évezredes mitológikus tapasztalat után tudhatnák, hogy egy ilyen hatalmas küklopsz-gólem el is pusztíthatja az egész szigetet. Legalábbis alapvetően átformalhatja a sziget arculatát.

Miután a Szicília-kézirat egyik, éppen aktuális változatát újra kezdtem gépelni, az írógépszalag kifogyott, kénytelen voltam abbahagyni e műveletet. Munkába menet, ebéd után, próbáltam a szalagvásárlásra koncentrálni, el ne felejtsem, amikor a bekötőútról a Baj-Tata közti műútra érve egy jelenés húzott el előttem. Egy fehér kaimon, oldalán hatalmas betűkkel: *Siciliana*. Úgy látszik, nem tudok a témából kilépni, tőlem függetlenül íródik tovább, én talán végig csak asszisztálok hozzá.

Régóta szeretném megkérdezni Kemény Katalintól, hogy járt-e valaha Hamvas Béla Sziciliában. De nem merem, félek a választól, s egyre biztosabb vagyok benne, hogy sohasem fogom megkérdezni. Valójában nem is akarom tudni a választ, mert a bizonytalanság jobban izgat e kérdésfeltevésben.

Ellenben, van Rácz Péternek egy Hamvas-parafrázisa, mely nagyon tetszett, s egyfajta válasz is a kérdésekre. *Hamvas Sziciliában*. De amíg Hamvas esszéjéből nem egyértelmű, járt-e Sziciliában vagy mindent olvasmányélményeiből imaginált Kierkegaard számára, addig Rácz Péter mintha Hamvas útját rekonstruálná, úgy adja elő saját utazását. Az esszé végére azonban egyértelművé válik, hogy önmagáról, saját élményeiről beszél.

A kör persze úgy válik teljessé, ha nem hallgatom el, hogy Rácz Péter Kierkegaard műveinek magyar nyelvű fordítója is egyben. Így aktuális lenne neki is föltenni a költői kérdést, hogy Kierkegaard járt-e valaha Sziciliában.

Bizonyos történesek óta fogékony vagyok a sorsszerűségről szóló példázatokra. Plótinosz kapcsán olvastam egy ilyen, analogikus történetet, mely szerint tudásának kiválóságát csak az életéé múlta felül. Amit tanított, saját példamutatásával támasztotta alá. Szájából csak isteni igék hangzottak el, mert életét az isteni rend tanulmányozásának szentelte. Hitte, hogy bölcs előrelátásával úrrá lehet a Sors támadásain. Egyik előadásában keményen megszólta azokat az embereket, akik félnek a Sors végzetességétől. Szókratész és Platón sorsát lelkük hibájának tartotta. Egyszer azonban – váratlanul és indokolatlanul – keringési zavarai lettek, lebénultak a végtagjai, megromlott a látása, bőrét gennyes sebek borították el és foszladozni kezdett róla a hús. Firmicus Maternus szerint – akinél e történetet olvasom, *Asztrológia* című munkájában – Plótinosz elgyötört testében a lélek, halála előtt meghallotta a *jelentkező Sors* szavát. A szicíliai származású latin író számos más történettel igyekszik alátámasztani és bizonyítani a csillagok és a végzet erejét. E mű megírása után, korábban tipikusnak mondható pálfordulattal a kereszténységet választotta, és jelentősnek ítélt művet is írt a *pogány vallások tévelygéséről*, babonás (eretnek) hiedelmeiről.

Minden fenntartásom ellenére, egy hiteles mondatát felírtam magamnak, mivel én sem tudtam más magyarázatot találni. Főként, ha arra gondolok, hogy most másodszor írom ezt a részt a számítógépbe, mert az előbb egyetlen percre elment az áram, s vele együtt elszállt az utolsó száz mondat. Sötét Gonosz Erők. Most már tényleg be kellene látnom, hogy a templomosok sötét ága már a nyomomban van. Talán figyelmeztetés, talán nem. De: *Hogy mi válik valóra, az az Isten akaratától függ* – írta Firmicus Maternus. De tetszik Pessoa megfogalmazása is: *az álmok megvalósulásában szerepet játszó sors különböztet meg minket*.

Kovács András Ferenc

Sinfonietta Bambinesca

„Billentsd ki az időt!”
(Fanni – kétévesen)

Gyermekjáték

- Egy dióban hány tudós van?
- Egy dióban négy a bölcs.

- Kerge bölcsék mért tudósok?
- Óraműre jár eszük.

- Egy dióban négy tudósok
Mit csinálnak? Játشانak?

- Égi tölcseért fabrikálnak,
Búgócsigát gyártanak...

- Egy dióban négy tudósok
Min törik diófejük?

- Űrdiódán, dáridón,
Holdra szálló házikón,
Fodros csipkepaplanon,
Foltozandó füstös üstön,
Elkerengő katlanon...

- Egy dióban, száz dióban,
Szertereccsent rádióban:
Te vagy a hunyó!

Decemberi depresszió

*habár nem voltam link tahó
magamba hullok mint a hó
holnapra jég leszek latyak
tavaszra sár tespedt agyag*

Áprilys bolondgya

*ha zápor fejemet locsolja
belüllem is gyűlhet pocsolja
agyamban bugyborognak tócsák
belémnyivadnak varjak csókák
de visszagyűnnek majd a gólyák
s míg a bubákat adagólyák
a légteret csőrrel szagólyák
költőném csókdosom kacsólyát*

Suite clownesque

*Táncol a dúlt babaház! De bokázik Jancsika meg kicsi Józsi!
Járja ma, ropja ma Janka, Mariska, Boris, Gizi, Rózsí!
Vigad a póri kopott babanép... Node bámi az ára –
Senki nem is hederint a kicsípett Barbie babára...*

*Barbie inog, nyifegőn tipeg el, le-lefittyen a kontya:
Szőke sörénye lobog, tovabilleg, az üzleti illatot ontja!
Gombja kiszökken – a tisztább gyermeki gusztust, ejsze, lerontja!
Három méter a lába! ... Viszonylag másfél hosszú a combja!*

Mily pacsuli, s milyen új idióta divat! Ni, be ronda!

*Ámde ha Bandi bohóc is már belelendül, bíz, bemelegszik:
Orra ripacskos eperje!
Táncba ragadja, letepri, húzza hajától,
Nyúzza magával: apacsként elviszi Barbie-t,
Hogy vele rögtön a földet, föl s le, törölje, seperje!
Robban a szív: a bohóc
Kusza kóchaja bús szerelemben füstöl a dühtől,
Búzik, akárcsak a karbid!
Morbid a helyzet... Ezért
Most berekesztem a partit.*

Fanni verse

*álomban kivirágzik a fa
leesik az ég
elteszem a szívedet
miénk a világ*

(Megjegyezném, hogy a Sinfonietta bambinesca záródarabja nem az enyém: valóban Fanni kislányom verse! Ő rögtönözte ugrándo-zván, tánc közben, mintegy tollba mondta, lediktálta pillanatok alatt édesanyjának, Juli pedig hűségesen lejegyezte. Történt mindez 1998. május 4-én, egy hétfő este. Fanni akkor éppen három éves és két hetes volt. Rögtön megmutatta nekem művecskéjét, majd még megkérdezte, hogy: ezek szerint ő már költő? Ritka, gyönyörű érzés volt. Természetesen nem mosolyogtam meg. De a lelkem, hosszú idők óta, végre megint mosolyogni tudott örömeiben ennyi titoktól... Ó, kicsi lányom! Elteszem a szívedet. Miénk a világ.)

Bogyó Bandi balladája

*Bogyó Bandi falon lógok
Vannak nekem nagyok orrok
Nadrágszárak konyult sipkám
Azzal szaglok sosem ritkán
Mosolyogok tarka móka
Arcképemre varrt számóca
Piroslók mint egy szem eprek
Főleg bús szögön szereplek
Mert miólta fejem kinőtt
Véle tapintom az időt*

*Vagyis inkább magam lógok
Látom hogy állnak a dógok
Összes szemem kabátgombok
Van ám tehát nahát gondok
Vigyorgok sok Julit Fannit
Alszik játszik gurít annyit
Figyelek Fannit s Apácit
Csak Krisztinka soha látszik
Pedig lakik távol Genfben
Biztos szintén gondol engem*

*Bogyó Bandi ógok-mógok
Fogyó fényben boldog lógok
Ámuldozok világ mint áll
Ámyékom csak engem himbál
Meg-meglóbál borzol talán
Lefityegek olykor alám
Csüng szívemből szép szál céma
Kedvem viszont vig pecér na
Bohóc vagytok gyermek álma
Pirultok mint egy szem málma*

*Bogyó Bandi szögön lógok
Vagynak ég s föld közt több dógok
Örömben kell már itt lenned*

Rongy a lelke tán mindennek

Ryszard Kapuscinski

Lapidárium III.

6. rész

'96. november 18.

November körül az időjárás megállapodik, hosszú, őszi mozdulatlanságba dermed. Mindenütt nyirkos szürkesség. Ólomnehéz ég borul alacsonyban a világra. Időről időre, mint nedves madárraj, szitáló eső rohan végig váratlanul a tájon. Hideg van, bár még nem fagy. Ez az időszak a depresszió, a lelassult vérkeringés, a közlekedési balesetek és a megélenkült temetői mozgások ideje.

A levegő íze. A levegőnek nemcsak sűrűsége és illata van, hanem íze is. Lehet édes, sós, savanyú, stb. A levegő íze befolyásolja lelkiállapotunkat, közérzetünket.

Megnéztem Paul Auster *Füst* c. filmjét. Hétköznapi emberek hétköznapi történetei. Ez az, amit mostanában keres a közönség – hogy az élet mindennapi, szokásos legyen, legyen saját, nyugodt ritmusa. Megszokottság – ez jelenti ma a különlegességet. Ugyanaz a New York-i utcasarok, ugyanaz a környezet, amelyben folyton történik valami, de semmi sem változik – ugyanaz a bár, ugyanazok az emberek, mindegyik a saját sorsához láncolva, amely épp megfelel az illető szükségleteinek és elvárásainak.

A *Newsweek*-ben (96. szept.9.) Cary De Silva *In Memory's Kitchen* c. könyvének recenziója (Jason Aronson Kiadó). Nyolcvankét ételrecept, amelyeket a terezini koncentrációs táborban fogva tartott nők jegyeztek fel titkos börtönposta útján. Foglyok, akik mindennap a halált várták, át akarták adni a következő nemzedékeknek nagyszerű salátáik, leveseik, előételeik, hús- és halételeik, süteményeik, keltésztáik, fánkjai, tortáik receptjeit.

Micsoda erő ez – a normális életről ábrándozni! Még a koncentrációs táborban, az éhhalál küszöbén is. Hogyan kell jó töltőtökösztát főzni? Hogy mindenki elégedett legyen vele. Ebben az igyekezetben benne van a nő egész lénye. A gondolkodásmódja. Az emlékezőképessége. A törekvései. Göngyölt hús hajdinakásával. Borjúsült. Rántott karaj. Halkocsonya zsidó módra.

A nő. Konkrétum. Érintés. Illat. Életbe vetett hit. Emésztés. Anyag. Biológia. Természet.

Egyre gyakrabban foglalkoztat, jobban, mint az agresszió megnyilvánulásai (gyilkosságok, robbantások, támadások, emberrablások), az az embereknel és társadalmaknál tapasztalható törekvés, hogy visszatérjenek a normális állapothoz, hogy szinte ösztönösen helyreállítsák ezt a normális állapotot ott, ahol megsérült. Ahogy sürgőldnek, hogy a leszakadt hidat megjavítsák, a bombatölcséreket betemessék, a szétlőtt házfalat újravakolják! Csakhogy ebben nincs dramaturgia, feszültség, izgalom, horrorhangulat, hiányzik belőle az az atmoszféra és átélés, amely a harc, a pusztítás, a rombolás bemutatását kíséri. Ezért van az, hogy amikor a normális megközelítés és az aberráció versenyez a figyelmünkért és érdeklődésünkért, az elsőnek semmi esélye sincs a győzelemre. A médiumok a vért keresik, szükségük van a vér szagára, iszonytató látványára. A gonosz, a rossz sokkal fotogénebb, sokkal izgatóbb, magával ragadóbb.

Az optimizmus forrása, paradox módon, a mély pesszimizmus is lehet. Vegyünk pl. egy olyan embert, akinek meggyőződése, hogy az ember természetének lényege a gonoszság, legerősebb ösztöne a rombolási vágy, szellemének legfőbb jellemzője az ostobaság, legelső reflexe az agresszió. Az ilyen ember másokról mindenféle rosszat, gonoszságot, bűntényt feltételez, s ha mindezek nem igazolódnak, úgy véli, örülnie kell, a világ optimizmussal tölti el.

Ezt a mélységes pesszimizusból születő optimizmust az oroszok a sztálinizmus idején Kolima-jelenségnek nevezték. Köztudott volt ugyanis, hogy Kolima, a kolimai gulágok maga a pokol, és minden, ami csak egy picit is jobb annál a borzalomnál, a megelégedettség és optimizmus forrása kell, hogy legyen. Ha a lakásban befagyott a víz, ha nem volt mit enni, mit főlenni, az oroszok így vigasztalták magukat: ne panaszkodjunk, Kolimán sokkal rosszabb volna! És kiválasztottaknak, a szerencse fiainak tartották magukat. Igazi optimisták voltak.

Hatmilliárd ember él a Földön. Ez potenciálisan hatmilliárd eltérő érdeket, törekvést, szembenállást, konfliktust jelent. Ettől a veszélyes energiától bolygónknak már rég fel kellett volna robbannia, hiszen vannak a földi élet elpusztítására alkalmas bombáink. A világ mégis létezik, viszonylagos békében él, és úgy-ahogy fejlődik. Hogy ne lenne hát optimista az ember?

„Hihetetlenül maradi világ köszöntött ránk – mondja Agnieszka Holland a *Rzeczpospolita* című lapban (96. márc.26.) – senkit sem érdekel a távlatos gondolkodás”.

Spanyolország, '96 júliusa

Miguel Indurain – kerékpárversenyző. A spanyolok szemében minden idők egyik legnagyobb sportolója. Egymás után ötször lett a Tour de France győztese. Most pedig – első alkalommal – vesztesre áll. Spanyolország visszafojtott lélegzettel figyeli a versenyt. Mindenütt – Córdobaiban, Madridban, Salamancában – azt látom, hogy a spanyolok ülnek a bárókban, kávéházakban, otthonaikban, s meredten bámulják a tévét, keresik a kerékpárosok között Induraint. Biciklikerekek forognak az üzletek kirakataiban, az ablakokban, a várótermekben, szállodákban, forognak visszatükröződve az ablaküvegekben, tükrökben, elhúznak felettünk és mellettünk, pörögnek minden szögben és minden irányban – mintha az egész ország biciklizne a hőségben, a trópusi nap hevében; hajlott, feszült sziluettek haladnak a képernyő egyik oldaláról a másik felé, a spanyolok pedig hol fölúgrálnak székeikről, hol a fejükhöz kapnak, hol egymás vállát, hátát, combját veregetik, míg végül lehorgasztott fejjel, szomorúan és hallgatva szétszélednek.

Hans Magnus Enzensberg egyszer azt mondta nekem, hogy könyvet szeretne írni olyan foglalkozásokról, szakmákról, amelyek már nincsenek, már kihaltak. Igen, mert hiszen az emberiség történetét úgy is elmesélhetnénk, mint megszülető, működő de aztán eltűnő szakmák történetét. Több tucatnyi, több száz szakma, foglalkozás létezett, ha csupán az európai kultúrát tekintjük. Hogy csak olyanokat említsünk, mint a páncélművest, aki lemezből készített vértet, fegyverzetet. Vagy pl. a barkácsot, aki a vadméhek mézét gyűjtötte. Vagy az udvari lovag-költőt, a trubadúrt. A páncélműves, a barkács, a trubadúr – ők már a régmúlt. De mennyi szakma tűnt el már a mi időnkben is, a szemünk láttára? Például a rákász, a gőzmozdonyt vezető masinista, a villamoskalauz, sőt, a kovács. Milyen kevés kovács van manapság!

Marx úgy vélte, hogy a kapitalizmus megszűnik létezni, elpusztítja a munkásosztály (A burzsoázia – a Kommunista Kiáltvány szerint – „mindenekelőtt saját sírásóját termeli”) A valóságban viszont épp a kapitalizmus számolja fel a munkásosztályt.

A folyamat a parasztsággal kezdődött. A parasztság, mint apró földművesek, riadt, írástudatlan törpegazdák népes és szegény társadalmát, már régóta eltűnően van a fejlett országokban. Minél modernebb egy ország, annál kevesebb ember dolgozik a mezőgazdaságban, annál kevesebb a paraszt. Ugyanez a sors vár most a munkásosztályra is. A fejlett társadalmakban ez az osztály kiveszőben van – a jövő gazdaságában az értelem lesz a fontos, nem a kéz.

A munkások sírásója két erő: a modern technológia és a világtőke. Az első a kézi munkaerőt teszi egyre fölöslegesebbé és mind kevésbé kifizetőddé. A fizikai munkát mindenütt gépek – ügyes és hatékony gépek – helyettesítik. A másik erő, vagyis a nagytőke, miután szabadon keringhet bolygónkon, ott fog beruházni, ahol a munkás a legolcsóbb és legszófogadóbb. Egy ázsiai munkás tízszer kevesebbet keres, mint egy amerikai, ráadásul Ázsiában a szakszervezetek tevékenysége be van tiltva.

Ez a világ a gazdagokért van. Aki nem tartozik a privilegizált osztályhoz, az vegetációra, alávetettségre, másodrendűsége van ítélve. Aki fellázad, az elbukik, a lázadás szelleme a megnyomorítottakban és félreállítottakban (vagy, ahogy a franciák mondják, a kirekesztettekben) egyébként is egyre gyengébb. Legáltalánosabban a rezignáltság jellemzi őket: minek fejfel menni a falnak?

Néhány gazdasági tétel alapjaiban ingott meg. A legfontosabb közülük az a tétel, amely szerint a beruházások, a kereskedelem és a technológia fejlődése növelni fogja az egész társadalom jólétét. A valóság ezzel szemben mást mutat: manapság azok gazdagodnak, akik már amúgy is gazdagok. Az emberiséget – egy-egy országban, de bolygó-méretben is – két csoportra lehet osztani: a nyertesek és vesztesek csoportjára. Van, aki úgy érzi, egyre magasabbra jut, a másik viszont azt látja, hogy a játéktéren kívülre, a terített asztaltól messzire került: ilyen táborokra szakadt az emberiség családja, vagy inkább – mindig is így volt felosztva, csak a tömegkommunikáció fejlődése világosabbá tette mindannyiunk számára ezt a felosztást.

A világon nagyon sok gazdasági nyugtalanság és bizonytalanság van. Növekszik a munkanélküliség: a fejlett országokban 1974-ben nem egészen 18 millió munkanélküli volt, húsz évvel később (1994-ben) számuk már 34 milliót tett ki. Ráadásul szabály, hogy ha a munkanélküli új munkát kap, az az előzőnél rosszabbul fizető munka lesz. A leginkább kiszolgáltatottak az alacsony képzettségű emberek, akik óriási gazdasági és humanitárius gondot jelentenek. Mit lehet velük tenni? Vagy inkább – mit tehetnek ők? Lenne egy megoldás: fejleszteni kellene az oktatást és a kultúrát, fel kellene készíteni az embereket az új, modern életre, amelyben a magasan képzett szakemberek járnak jól. Csakhogy a kormányok nem ezt teszik – éppen ezeken a területeken hajtják végre a legnagyobb szűkítések, kurtításokat.

A fejlett országok munkásosztályának lassú kihalása nem jelenti azt, hogy a munkásság eltűnt a föld színéről. A hagyományos iparágak továbbra is léteznek és fejlődnek, csak éppen a harmadik világ országaiban. Valamikor, 50 évvel ezelőtt, a munkamegosztás a következőképpen alakult: az Észak országai termelték és exportálták áruikat a Dél országaiába, s cserébe nyersanyagot importáltak. Ma az Észak egyre kevesebbet exportál a Dél országaiába, mert áruai a déliek számára túl drágák, cserébe éppen a déli országok termelnek és exportálnak egyre több olcsó árut északra. Így végezte ki a nagytőke a gazdag országok költséges munkásosztályát a harmadik világ olcsó munkaerejének segítségével.

Amikor A. B. a kommunizmus és a kapitalizmus közötti legnagyobb különbséget próbálja meghatározni, a kezdeményezéshez való viszonyulás különbségét említi. A kommunizmus üldözte a kezdeményezőkézséget, félt tőle, a legjobb esetben is gyanakvással szemlélte. Az emberi lustaságra, passzivitásra épített. Megfelelt neki a szláv paraszt mentalitása, akit a kemény éghajlat hónapokig tartó téltelenségre kárhoztatott. Ezzel szemben a kapitalizmusban a kezdeményezőkézség létfeltétel. A kapitalizmus olyan rendszer, amely a városi, konkurenciához, piactudáshoz szokott, kezdeményező ember által és számára jött létre, s amelyben másfajta embereknek nincs semmi esélyük.

A világ társadalmait többek között az is megkülönbözteti egymástól, hogy milyen szerepet játszik életükben az egyének, csoportok, intézmények kezdeményezőkézsége. Vannak társadalmak, amelyekben a kezdeményezés nagy és állandó hajtóerő (ez az ún. bottom-up society), olyan alulról jövő energia, amely fölfelé tolja az egész társadalmat, és fejlődésének forrását, idegrendszerét képezi. Más társadalmakban, épp fordítva, az alulról jövő kezdeményezést könyörtelenül elnyomták, pusztították. Ez az ún. top-down society, a törzsi vagy autoriter társadalom, amelyet passzivitás, stagnálás, apátia jellemez.

Én abban a meggyőződésben nevelkedtem, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség jelentik a legnagyobb értéket. Sőt, hogy az egyenlőség áll az élen, s az egyenlőség győzelmének kell alárendelni a szabadságot és testvériséget. Ezért hatott rám egykor annyira sokkolóan indiai utazásom. Olyan világba kerültem, amelyben az egyenlőtlenség nemcsak általános, hanem – ami a legjobban megdöbbentett – óhajtott állapot is volt, mégpedig azok óhajtották, akiknek – az én naív elképzeléseim szerint – harcolniuk kellett volna ez ellen az egyenlőtlenség ellen. A legkínosabb helyzetekkel a szállodák, szentélyek, múzeumok, általában a külföldiek és turisták által látogatott helyek kijáratainál találkoztam. Ahogy kiléptem, azonnal a riksakulik tömege vetette rám magát, s tolatódoan, erőszakosan ajánlgatták szolgálataikat. Nekem pedig sehogy sem fért a fejembe, hogy kényelmesen üldögélhetek egy riksában, amelyet egy csontsovány, minden bizonnyal éhes ember húz a borzalmas indiai hőségben. Próbáltam kitérni, elmenekülni, határozottan, keményen visszautasítani az ajánlkozást, ők meg könyörögtek, egymás kezéből rángattak, erővel beültettek rozoga járművükbe. Évekkel később felfedezésként olvastam Claude Lévi-Strauss *Szomorú trópusok* c. könyvét, amelyben a francia antropológus arra hívja fel a figyelmet, hogy egyáltalán nem akar minden ember egyenlő lenni, hogy vannak kultúrák, amelyek éppenséggel az egyenlőtlenség fenntartására, sőt, növelésére törekcsenek: „...a másik...arra kényszerít bennünket, hogy megtagadjuk tőle emberi mivoltát, amit úgy szeretnénk elismerni. Az emberek közti kapcsolatokat meghatározó alaphelyzetek mind el vannak hibázva, a társadalom játékszabályai hamisak, itt nincs mód kezdeni. Mert ha velünk egyenlőnek szeretnénk is tekinteni ezeket a szerencsétleneket, tiltakoznának az igazságtalanság ellen: ők nem óhajtanak egyenlő féllé válni; könyörögnek, kérelmek, hogy tiporjuk el őket fensőbbiségünkkel...” [mert éppen a köztünk lévő szakadék elmélyítése élteti bennük a reményt, hogy jut nekik néhány morzsa, amely annál értékeesebb, minél távolibb a köztünk lévő viszony; minél magasabbra helyeznek minket, annál inkább remélik, hogy az az

apróság, amelyért rimázkodnak, émi fog valamit. Nem is gondolnak tehát arra, hogy egyenlőek legyenek velünk]...” Folytonosan körülöttünk ögyelegnek, parancsért könyörögnek. Valami erotikus rejlik ebben a szorongó alázatban.” (Örvös Lajos fordítása).

A konzumpció – a fogyasztás telhetetlen élvezése. A kielégítetlenség. A falánkság. A zsákmányszerzés vágya. A birtoklási szenvedély. A diadalmaskodás, a hatalom kívánása. A szexuális vágyhoz hasonlíthatjuk, amelyet sosem lehet kielégíteni. Colin Wilson ír erről az *Outsider*-ben, s példaként Gerard Sorme-ot hozza fel: „Sorme ágyban töltötte a délutánt unokahúgával, Caroline-nal; hat vagy hét alkalommal szeretkeztek. Szexuálisan kielégült, úgy érzi, hogy vágya teljesült, hogy a szexuális fantáziaképek elvesztették uralmukat fölötte. Fölkel, elindul a lépcsőn – a cselekmény egy szuterénben játszódik –, hogy tejet hozzon, s ekkor észreveszi, hogy feje fölött a rácson egy leány megy az utcán. Lopva a lány szoknyája alá les. És abban a pillanatban újra vágyat érez...”

Amerika: a hétköznapi élet kultúrájának története egyre gyakrabban gasztronómiai történet: hol nyitottak meg (vagy zártak be) valamilyen éttermet? Hol lehet egy jót enni? Milyen ételt kellene még megkóstolni? Ki készíti a legjobb borjúsültet? Kinél van a legizetesebb osztriga? Az emberek már nem az időjárásról, hanem az evésről csevegnek. Vagyis pontosabban: evés közben leginkább az időjárásról csevegnek.

Mircea Eliade 1952-es feljegyzéseiben csodálja Sorel intuícióját. Georgess Sorel francia filozófus *A haladás illúziója* c. könyvében már 1908-ban meghatározta annak okát, hogy miért kötődnek e világ gazdagjai annyira a véget nem érő haladás eszméjéhez: „Az ideológia és a mítosz kapcsolódásának történelmi-politikai elemzése lélektani motivációkon nyugszik – írja Eliade. A burzsoázia, mondja Sorel, örül a műszaki haladásnak, és meggyőződése, hogy holnap mindenki hasznát fogja látni, s ily módon nyugodtan, komplexusok nélkül élvezheti *ma* azt, ami *már* az övé. Ha ugyanis igaz az, hogy a szegények ma szenvednek, akkor a műszaki haladás holnap őket fogja fölszabadítani. Következésképpen nekünk, gazdagoknak jogunkban áll élvezni tulajdonukat, hiszen mindenki más ugyanilyen szerencsében részesül majd *holnap*”.

Eragadó dolog a nagyváros életében, a gigantikus metropolisz káoszában, zajában az, ahogyan az emberek kicsikarnak maguknak egy parányi magánéletet, egy szemernyi intimitást, hogy külön, a hozzájuk közelálló társaságának melegében tölthessenek egy percet, csöndben, bezártságban, egyfajta társasági bűvárharangban. Az amerikai irodalom számos jelene nem más, mint annak leírása, hogyan kerül sor emberek találkozására olyan szédítően hatalmas városokban, mint amilyen New York vagy Los Angeles. Hogyan tervezik az ilyen találkozást, hogyan telefonálgatnak egymásnak ez ügyben, milyen nehézségekkel találkoznak útközben, milyen kalandokat élnek át, milyen szerencse éri őket (találtak parkolóhelyet!) vagy milyen szerencsétlenség (sehoh közelben nem találtak parkolóhelyet), hogyan jutnak végre célba. Akik már a helyszínen vannak, úgy fogadják az érkezőket, mintha azok távoli, veszélyes útról érkeztek volna. Mert a frissen belépők valóban úgy is néznek ki: fáradtak, megkínzottak, gyakran gyűröttek, izzadtak, porosak – de ugyanakkor már lazák is, vidámak és boldogok, hogy kiszakadtak a város-szörny hasából, átjutottak acélbeton belsősegein és labirintusain, és hogy most egy percre, egy órácskára, egy estére elbújhatnak, bezárkozhatnak egy otthonos, világtól elzárt kagylóba.

Az általános zűrzavarban, tolakodó rohanásban, lökdösődésben, bunkóságban és agresszióban bárki, aki ránk mosolyog, köszön, udvariasan szól hozzánk – azonnal kivívja rokonszenvünket. Megjegyezzük a nevét, emlegetjük, dicsérjük mások előtt: milyen kedves ember!

Mennyire megváltoztak a városok! Nézem Claude Monet „*Le Boulevard des Capucines*” című, 1873-ból való festményét. A házak ezen a festményen fénylenek. A házak, az utcák, a város: a fény forrásai. A város ragyog, sugárzik, akár egy csillag. Ma ugyanez a bulvár kipufogógázzal és porral teli, zúgó sziklahasadék.

Nem messze a Kremltől, egy utcai árusnál megvettem Vaszilij Klucsevszkij műveit. A nagy orosz történész, mintegy előre sejtve honfitársai marxizmus iránti majdani lelkesedését, 1898 februárjában ezeket írta naplójába: „A görög majd az orosz irodalom évszázadokon át hinni tanított minket, hinni mindenben, hinni mindenkinek...Együttal tiltotta a gondolkodást. Azt mondta: higgy, ne gondolkodj! Kezdünk félni a gondolkodástól, mint a bűntől, még mielőtt megtanultunk volna gondolkodni, mielőtt elsajátítottuk volna a kérdésfeltevés művészetét. Ezért, ha idegen gondolattal érintkeztünk, a hit síkján közelítettünk hozzá. Így aztán a tudományos igazságokat dogmákká alakítottuk, a tudományos tekintélyeket fétisekké, a tudomány szentélyeit pedig előítéletek és tabuk kápolnáivá változtattuk...Bizánc hatására idegen hit szolgái lettünk”.

Herbert Schnädelbach *Filozófia Németországban 1831-1933 között* c. könyvében írja, hogy Poroszországban 1815 után „a polgárság emancipálása helyett az állami bürokráciát emancipálják, amely » felülről jövő forradalmat« hajt végre, nevezetesen – adminisztratív eszközökkel támogatja az állami porosz nemzet létrejöttét”.

Mennyi analógia van Poroszország és Oroszország között – a cári majd a szovjet Oroszország között is! „Állami nemzet” – ez a lényeg. Az állam mint a polgár identitásának forrása. Az állami érdek azonosítása a nemzeti, társadalmi, egyéni érdekekkel (a privát szférát az állam valójában bekebelezi, meg is szűnik létezni). A hatalom azt hirdeti, hogy minél erősebb az állam, annál erősebb vagy te is. A demokratikus rendszerekben viszont más filozófia érvényesül: kevesebb államot, a helyébe pedig több társadalmat!

Bár Lenin a proletariátus (vagyis a korabeli szegények) vezérének hirdette magát, gondolatai sosem a szegények nyomorúsága, életkörülményeik javítása körül forogtak, hanem az erő és a hatalom kérdése körül. Törekvéseinek alapelve, kulcsa a kizárólagosság, a monopólium, a totalizmus kategóriája volt, az a meggyőződés, hogy a hatalmat senkivel sem lehet megosztani. Ennek az abszolút, kizárólagos állapotnak az eléréséhez egyetlen út vezetett: az ellenség fizikai megsemmisítése. A politikai harcnak ez a biológiai felfogása, ez a végleges megoldásra való állandó törekvés – ez a leninizmus lényege.

'96. június 5.

A „Svoboda Rádió” hírül adta, hogy az orosz külügyminisztérium legfrissebb adatai szerint több mint 8 ezer bűnöző szervezet működik Oroszországban, és 140 ilyen szervezet külföldön (főleg az Egyesült Államokban és Németországban).

Mindenféle nacionalizmus visszatartó és veszélyes, de egy erős és hatalmas ország nacionalizmusa különösen veszélyes a világra. Sok politológus hirdeti azt a tételt, hogy a totalitárius ideológiák helyét a nacionalizmus foglalta el, s az élet, minden jel erre mutat, megerősíteni látszik ezt a tételt. Különösen nyugtalanító a nacionalizmusnak, a sovinszta hangulatoknak a legnagyobb országokban tapasztalható erősödése. Oroszországban virágzik a nacionalizmus, szélsőséges megnyilvánulási formáiban vallási-

misztikus színezetet ölt. Nacionalista magatartásformák jelentkeztek az Egyesült Államokban is az atlantai olimpiai játékok idején. Charles Krauthammer írja, hogy az olimpiáról tudósító tévéadásokat „elviselhetetlen, szégyentelen sovinizmus jellemzi. Minden tudósítás ugyanoda lyukad ki: mit csinálnak az amerikaiak, és ha nem szereznek aranyérmet, miért nem;” (IHT, 96.aug. 27.)

A Csendes-óceánon pedig Kína és Japán között alakult ki vita egy kicsi, sziklás, lakatlan szigetecské miatt (japán neve: Szenkakusz, kínai neve: Diaojusz), amelyre mindkét ország jogot formál.

Siegfried Lenz: „A »Heimat« fogalma szűkebb, mint a »Vaterland« fogalma. Engem éppen a horizontnak ez a leszűkülése, ez a provincionális beszorítottság érdekel, amely gögöt és fatális beképzeltséget szül. A provincionális ember gyakran érzi magát kiválasztottnak, aki határtalan lehetőségekkel rendelkezik” (*Literatura na s wiecie* 85/5.).

A haza fogalmát mind gyakrabban helyettesítjük a Földnek egy kicsiny pontjával, amelyben elképzeléseink szerint tudunk élni.

A modern világnak, mélyreható, radikális és széleskörű változásokat átélő világunknak egyik gondja, hogy miként lehet meghatározni ebben az új helyzetben a nemzeti önazonosság fogalmát. Mit jelent ez a fogalom a mostani társadalmak számára? Milyen értékekkel fonódik egybe? Milyen jelképekkel, törekvésekkel? Mit jelent *ma* szerbnek lenni? Spanyolnak? Lengyelnek? Milyen aktuális fogalmakat takarnak ezek az elnevezések? Nem azt látjuk-e, hogy ott, ahol a nacionalizmusok a legvirulensebbek, legkonokabbak, a nemzeti identitás néha már nagyon elavult, anakronisztikus jegyeket ölt? És hogy minél elavultabbak ezek a jegyek, védőik, képviselőik annál agresszívebben viselkednek? Hogy az emberek ott képtelenek elgondolkodni saját helyzetükön, nem képesek közösségük számára új helyet, új szerepet találni?

'97. január 9.

A szegényebb országokból érkező, gazdagabb országokban letelepedő emigránsok magatartását figyelve azt látjuk, hogy az óvatos lapulás taktikáját alkalmazzák. Gyekszenek nem felhívni magukra a figyelmet. Gyekszenek névtelenek maradni. Készségesen teljesítik az utasításokat. Nem bírálják. Nem tiltakoznak. Nem alapítanak pártot. Nem küzdenek hatalomért. Kőműves munkát kapott? Kőműves akar maradni. Takarítóként alkalmazták? Takarító akar maradni. Nem szándékozik bejutni a parlamentbe. Nem akar miniszter lenni. Az emigráns a számára kijelölt helyen áll, tudja, mit szabad neki. Ő az eljövendő civilizáció emberének prototípusa: névtelen, szófogadóan dolgoz, termelékeny, diszkréten önző, visszafogottan törekvő; ez a falujából vagy városából, országából és kultúrájából kiszakított ember az új, még csak formálódó planetáris társadalom kovása.

Fali fülke: „bemélyedés, beugró”. A túlélés módja. És lehetőség az önimádat klímájának megteremtésére, mert az ilyen fülkének van egy erénye – teljesen ki lehet tölteni önmagunkkal, s ez felment bennünket a konfrontáció, az összehasonlítás, a közvélemény megítélésével való szembenézés lidércnyomása alól.

Olyan sokáig élni egy országban, hogy azt mondhatjuk: egyáltalán nem ismerem ezt az országot!

Mennyi értéket meghatározó szó veszett ki nálunk a köztudatból! A becsület, tisztesség, nemeslelkűség, irgalmasság, önfeláldozás és tucatnyi hasonló fogalom. És magukról az értékekről is csak ünnepi alkalmakkor ejtünk szót.

Korunk szótárának kulcsszavai:

poszt-modern
poszt-geografikus
inter-akció
inter-perszonális
multi-etnikus
multi-rasszista

Banalitás. De a banalitás talán nem igazság? Éppen csak nyilvánvaló igazság; Mégis hányszor tapasztaljuk, hogy ezek a nyilvánvaló igazságok csak nagyon nehezen tudnak utat törni maguknak, vagy egyáltalán nem tudnak felszínre jutni. A nyilvánvaló igazság: az, amit az okos kimond, az okoskodó viszont banalitásnak csúfol.

Az az érzésünk, hogy valamit fölfedeztünk a humanisztika területén, manapság csakis elégtelen olvasottságunkból származik.

A hatalomért folyó harcban gyakran győz az, aki nagyobb győzni akarást tanúsít. Vegyük csak szemügyre azt a közösséget, csoportot, amelyben a vezető pozícióért zajlik a küzdelem! Nagyon hamar észrevesszük, hogy mennyire különböznek e csoport tagjai a politikai akarat ereje, koncentrálttsága tekintetében: vannak, akik mindenáron győzni akarnak, mások visszafogottabbak, és vannak, akik közömbösek. Akiket a hatalomvágy leginkább elragad, egyre följebb kapaszkodnak. Magatartásukban a következőket figyelhetjük meg: összeszedettek, valamiféle intenzitás, ugrásra kész cselekvési vágy munkál bennük. Viselkedésükben annyi ihyekezet, feszültség van, hogy gondolkodás nélkül, ízlésünk ellenére is – támogatjuk őket.

Clinton mint fenomén: a *Newsweek* 1996. szept. 9-ei számában ez olvasható Clintonról: „he is often accused of having no core”. Hogyan lehetne ezt lefordítani? Hogy nincs gerince? Csontrendszere? Nincsenek nézetei? Belső világa? Hogy opportunista? Pragmatikus? Megnéztem az 1991-es oxfordi szinonima szótárt: a „core” szónak 28 jelentését sorolja fel. A már említetteken kívül még ilyeneket: valaminek a magja, gyökere, veleje, legjava, belseje, tengelye, stb.

Clinton a világot irányítani kezdő, új politikai nemzedék képviselője. A súlyos, komor, elkeseredett, sötét ideológiák uralma után olyan kor következik, amelyben a könnyű kaliber, a posztmodern lazaság, a rugalmas vonalvezetés válik jellemzővé. Az aktuális helyzet és a sürgős érdekek döntenek. A jelenidő fog uralkodni, kormányozni. Követelések születnek, amelyek semmit sem jelentenek, ígéretet hangzanak el, amelyek csak játékok.

A világban a simulékonyak nemzedéke jut hatalomra. Nem a stratégák, nem a cézárok, nem a bölcsök nemzedéke, hanem a simulékonyaké. Nem a megveszekedettek, a komorak, az ideológusok, a fanatikusok nemzedéke, hanem a simulékonyaké. Nem a bosszúállók, a pszichopáták, a szatrapák, a diktátorok nemzedéke, hanem a simulékonyaké. A sima modorú, gondozott külsejű, udvarias, ügyes, kedveskedő embereké, akik ügyelnek arra, hogy-mindenki-szeressen-engem.

Az utóbbi években a legkülönbébb országokban lezajlott általános választásokat három közös dolog jellemzi:

a – határozottan megfigyelhető az a tendencia, hogy a társadalom két nagy blokkra oszlik, pl. az úgynevezett baloldalra és jobboldalra (azért mondom, hogy úgynevezett, mert ezek a fogalmak manapság keveset jelentenek, és a különböző csoportosulások csak identifikáló jelszóként használják őket). Meghökkenítő, hogy a választások győztese csak minimális számbeli fölényt szerez a veszteshez képest. Az a tendencia, hogy a választások eredménye az 50:50 százalékos megoszlás felé közelítsen;

b – a választások után a győztes táborban a politika gyors pragmatizálódása figyelhető meg. Eltűnik a választások előtti deklarációk, követelések és ígéretek radikalizmusa. Az új kormányzó táborban a magatartások gyors ideológiátlanodása következik be. A hatalmváltás nem politikai forradalom, hanem inkább személycsere;

c – mindenütt a politikai eliték személyi összetételének stabilizálódását látjuk. Új emberek ritkán, elvéve jutnak csak be ezekbe az elitekbe. Ugyanazok a nevek ismétlődnek folyton, csak más összefüggésben, más szerepben. Az eliték zárt közösségeket alkotnak, és, minden belső különbözőségük és megosztottságuk mellett, van egy közös, legfőbb érdekük: továbbra is ők maradjanak a társadalom uralkodó osztálya.

Tartsuk távol magunkat a hivatásos politikusoktól, a politikus ugyanis felhasználható eszközt lát bennünk.

Amikor ránk néz, ez jár a fejében:

– Mire lehetne ezt az embert használni? Mire lenne alkalmas? Csináljak belőle ezt vagy azt? Küldjem őt ide vagy oda? És máris rabok vagyunk, máris áldozataivá váltunk egy politikus ambícióinak, játékának, terveinek.

Függetlennek maradni, magasrendű erkölcsi elvekhez igazodni – ezt az adott ember jelleme, hajlamai is befolyásolják. Orwell – a magányos, befelé forduló, hallgatag író – független volt, senkihez sem kötődött. A társasági emberek, a gyenge, hiú jellemek, akiknek közönségre, tapsra van szükségük, hajlamosabbak a megalkuvásra, egy esetleg méltatlan állapot elfogadására is.

Hermann Broch tétele: a politikai közömbösség közeli rokonságot mutat az erkölcsi közömbösséggel.

Az erkölcs gyöngesége: hogy megáll a tudomány és technika küszöbén, amelyek, ha konfliktusra kerül sor közöttük, szinte mindig legyőzik az erkölcsöt.

Pragmatizmus. Mit jelent ez? Hogy folyton újra kell osztani a lapokat.

Valahol azt olvastam (de hol?), Hogy a baloldaliság és a jobboldaliság született irányultság, hogy az ember már ezzel jön a világra, ezért voltak a gazdag burzsujok között fanatikus kommunisták, s ugyanúgy – a szegény proletárok között szélsőjobbosok.

Világunkban olyan politikai, társadalmi és vallási mozgalmak eszkalálódását tapasztalhatjuk, amelyeknek nincs semmiféle intellektuális háttérük, elméleti alapjuk. Az ilyen mozgalmak résztvevőit érzelmek, ösztönök, reflexek, fóbiák, előítéletek, stb. irányítják, nincs viszont tudásuk, racionális programjuk.

A. B.: Az értelmiség válsága; Inkább csak arról van szó, hogy végetért bizonyos szerep, amelyet az értelmiség töltött be társadalmainkban- az emelkedett erkölcsi értékek hordozójának szerepe, annak a közvéleményformáló rétegnek a szerepe, amelynek hangjára a többiek vártak, s általában számításba is vették azt. Ebben az értelmiségi közegben születtek a közösségi magatartásunkra, cselekedeteink értelmére vonatkozó reflexiók.

Csak hogy megváltoztak az idők, és megváltozott az értelmiség helye, s a vele szemben támasztott elvárások is. Napjainkban az értelmiség jelentősége, értéke a hozzáértés, a tényszerű tudás. A prédikátorok helyét elfoglalta a szakember, valamely művészeti vagy tudományág művelője, de ezen belül is inkább a létrehozó, nem pedig a moralizáló alkotó.

Külön-külön okosabbak vagyunk, mint csoportosan.

A kommunizmus elnyomott mindenféle függetlenségi törekvést. A Nyugat marginalizálja azt.

A politika – látszatügyek kitalálásának művészete, hogy a közvélemény figyelmét el lehessen terelni a valóságos gondokról.

A nyugati kapitalizmus: fejlett tudomány és szilárd jogrend. Ez a kapitalizmus minden más kapitalizmustól különbözik racionális és működőképes szervezetségével. Minden más kapitalizmus a szervezetség helyett az improvizációra támaszkodik.

Abban a valóságban, amelyben vagyunk és amelyet – úgy gondoljuk – ismerünk, folyvást növekszik a jövő, amelyről semmit sem tudunk.

Varsó

A PEN-Clubban találkozó a Beer Sheba-i egyetem professzorával, Gabriel Mokeddel. Tetszik, ahogy a kérdésekre válaszol. Minden kérdésre posztmodern feleletet ad: „attól függ, mi” vagy „attól függ, ki”.

Például:

Ismerik-e az izraeli zsidók a jiddis nyelvet?

– Attól függ, ki. Vannak, akik ismerik, vannak, akik nem.

Tudnak-e Izraelben Levinasról?

– Attól függ, ki. Vannak, akik tudnak, vannak, akik nem.

És így tovább.

És természetesen, igaza van. Óvatos, mindennek a viszonylagosságát hangsúlyozza, mert ebben a megnőtt, megsokszorozódott, ellentétekkel és ellentmondásokkal teli világban kockázatos és veszélyes dolog túl messzire menni mindenféle általánosítással.

'96. szept. 22.

A. J.-vel találkoztam, aki kultúraszociológus. Elmeséltem neki az előző nap tartott szépségkirálynő-választásról szerzett

benyomásaimat. 18 lány jutott a döntőbe. Amikor érdeklődési körükről kérdezték őket, legtöbbször a parapszichológiát említették.

Énrám ez felfedezésként hatott! Nem a lányok szépsége lepott meg, mondtam A. J.-nak, nem az alakjuk, hanem szellemi állapotuk. Parapszichológia! A New Age tehát ekkora haladást tett? Ennyire eluralkodott a fiatalokon? A. J. azonban nem csodálkozott. Igen, mondta, a parapszichológia nagy hatással van az ifjúságra. És hozzátette: ez nagy gond és nagy téma.

A bolygónkon létező világok közül a gyerekek világa van a legigazságtalanabban berendezve. Hangos és engesztelhetetlen vita folyik a körül, hogy kinek van joga (és van-e joga) dönteni egy gyermek megszületéséről. Ugyanakkor van egy másik drámai (és elhallgatott) kérdés is: hol jön világra az az ember? Milyen körülmények között? Egy gazdag amerikai családban Floridán vagy egy angolai falu romjai közt éhez az anya csecsemőjeként? Egy sydney-i árnyékos kertben tipegő bűbájós kisbaba lesz-e, vagy Recife-ben fog a szemét között turkálni banánhéj után kutatva?

A gazdag Ausztrália, Amerika vagy Kanada gyermekei egy nekik teremtett Paradicsomba születnek. Kambodzsa, Mozambik és Bolívia gyermekei – rájuk váró Pokolba. A Paradicsomban játékok, nyaláncok, macik és Miki egerek vannak, a Paradicsom mindent megtesz, hogy a gyermek elégedett legyen, tapsikoljon örömeiben. A Pokolban éhezés van és hideg, rüh és poloska van, nincs viszont sem otthon, sem iskola, koldulni kell és lopni, gyakran pedig – meghalni is.

Két különféle sors, amelyet ezek a gyerekek se nem teremtettek, se nem választottak. Melyik pillanatban kezd az ember rájönni, hogy az élet plüsspárnára helyezte, vagy épp ellenkezőleg – nyakig sárba nyomta? És érzik-e az utóbbiak – a félretaszítottak és elhagyottak –, hogy hátrányt szenvedtek?

1944-ben a többi rongyos gyerekkel kószáltam Otwock utcáin – a németek már elhagyták a várost, de az oroszok még nem foglalták el. Éhesen bókászunk, esélyünk sem volt arra, hogy élelmet szerezzünk. A vasútállomástól nem messze egy embernek biciklijavító műhelye volt. Mindennap délelőtt egy idősebb asszony jött a műhelybe. Egy kosárból agyagedényben forró pörköltet, negyed vekni kenyeret és egy üveg málnakompótot vett elő. A mester félretette szerszámain, ronggyal letörölte kezéről az olajos koszt, leült a műhely küszöbére, és az edényt térde közé vette. Főlébe hajolt és nagyokat szippantott belőle. A forró hús illatától földerült maszatos arca. Lassan, megfontoltan merítette alumínium kanalát a gőzölgő edénybe, meg-megfújta a húsdarabkákat, rágta a kenyeret, ivott hozzá a kompótléből. Álltunk az utcán, gyönyörködve a látványban, elég távol ahhoz, hogy a mester ne kergessen el bennünket, de elég közel ahhoz, hogy a hús, a kenyér és a málna illata elbódítson, mint a kábítószer. Valamiféle állat forgolódott a hasamban, ki akart ugrani belőlem, a torkomat szorongatta. Émelygést éreztem. Émelygést. De hogy sérelmesnek éreztem volna a helyzetet? Irigykedtem volna? És ugyanígy nem tapasztaltam irigységet, dühöt, bosszúvágyat azok között a gyerekek között sem, akikkel Libéria, Uganda és Szomália frontjain találkoztam.

Éveken át Afrika és Ázsia különböző frontjait járva, egyszer csak tudatosodott bennem, hogy korunk háborúi a gyerekek háborúi, hogy azokban a távoli vidékeken zajló háborúkban főleg gyerekek harcolnak és pusztulnak. Különféle adatok szerint több mint 200 ezer gyerek harcol a világ jelenlegi 24 fegyveres konfliktusában.

Több oka van annak, hogy manapság oly sok gyermek fog fegyvert. Az utóbbi évtizedek demográfiai robbanása mindenekelőtt a legfiatalabbak számát növelte meg, vagyis mindenütt van könnyen elérhető tartalék. Ugyanakkor a kiterjedt migráció, az éhínség és a betegségek következtében e gyerekek közül sokan elvesztették szüleiket – árva gyerekek tömegei jelentek meg. Egy részük a hadseregnél keres menedéket, mert ott adnak valami élelmet, s a hadsereg a családot is helyettesíti.

Ezek az árva-hadak azért is találtak munkát a véres hadimesterségben, mert ma már nagyon olcsón gyártanak könnyű automata fegyvereket (az orosz AK-47-es kb. 4 kilót nyom). Egy gyerek gond nélkül elbírná az ilyen pisztolyt, nyugodtan lövöldöz, gyilkol vele. A gyerekek, akik még túl kicsik ahhoz, hogy tisztában legyenek az élet értékével, harc közben életük felelőtlen kockáztatásával és másokkal szemben tanúsított fékezhetetlen kegyetlenségükkel tűnnek ki. Gyakran előfordul, hogy az idősebb parancsnokok (néha alig idősebb, tizenéves fiúk, találkoztam ilyenekkel Monróviában és Maputóban) narkotikumokkal kábítják el a kis gyerekkatonákat, akik aztán őrzöngve öldökölnek. Többször is volt alkalmam gyerekkatonák társaságában utazni frontra. A gyerekek, jóllehet a biztos halálba tartottunk, vidámak voltak, mintha nagyszerű szórakozás várna rájuk, miközben én félelem és bizonytalanság közt vergődtem.

Camus: „A világ csupán ismeretlen táj, amelyben szívem már nem talál támaszt.”

Ha egyedül vagyok a szobában és csönd van, s könyvet olvasok, mindig az az érzésem, sőt, biztos vagyok benne, hogy ha fölpillantok, meglátok egy egeret, amely valamelyik zugból jött elő, s most bizonytalanul, riadtan, reszketve tekingél körbe, nem tudja, hová legyen.

(Folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Karafiáth Orsolya

Amíg alszunk

*Ma egy másik kastélyba zársz.
Vihar lesz – szoknyám suhogása –
elhagyom a lépcsőfordulóban.
Egész a toronyszobáig követsz.
Csapódó ablaktáblák: csontszínű
kötényemből szabadult kísértetek.
Sokáig néztek szóltanul.
Lélegzetünk gyolcs és csipke,
sötétségből épült baldachin.
Amíg alszunk, az esőt áteresztik
a falak. Új kastélyt vonnak fölénk
a bőrünkéből kioldódó cseppkövek.*

Amíg alszunk II.

*Mindig ugyanaz a nyüzsgés:
éjféltájt, mintha fény köré,
lepkék gyűlnek szobánkba.
A takaró, a mennyezet sehol.
Szétszagotott tapéta, függönyök,
lehulló himpor a falak helyén.
Amíg alszunk, számycsapások
kavarják fel az éjszakát.
Erős huzat – álmaink.
Mire felriadnál, visszatér mind
a nappalokba, itthagya minket
a nyitott ablaknál, meztelen.*

Vörös István

Babaszoba

*Inkább kapni mint adni szeretek,
jellegzetes férfitulajdonság.
A férfiak nem tudnak igazán
felőni, a nők úgy festenek
akár egy játékbaba, föl akarják
venni őket a karjukra, ruháikat
sorra lerakni a babaágy mellé,
szeretnék megnézni, mi van
belül, mert magukba nem néznek
sosem. Mielőtt rájuk feküdnének,
egy pillanatra még meglátják
azt a másik világot, ahol a van
van és a nincs nincs, de behunyják
a szemüket és az ismeretlenbe
indulnak. Mindig ugyanúgy
végződik. Fájó karokkal, sajgó
derékkel töprengenek, hogy hol
romlott el a játék. Pedig a játék
csak most kezdődik.*

Fagy

*Ha legyőzted önmagadat,
nem győztél le senkit,
mindig előbb van pirkadat,
az időn az lendít,*

*előbb van, mint a nap felkel.
Te vagy a vesztes is –
magaddal azonos ember.
Nincs hát kit értesíts.*

*Ők már mindenütt ott vannak.
Te még itt is alig.
Sehogyse nyílik az ablak.
Ha alszol, havazik.*

Kis örömök

*A legjobban az tetszett,
hogy mikor elmentem szavazni,
mert nem mertem nem elmenni,
egy emléklapot adtak.*

*Nem ismerték a jogaimat.
Gondosan ott állt a házunk-
ból is a megbízott, nyugtázhatta,
hogy én se vagyok különb*

*nála. És ennek még tudott
örülni. Vagy mikor sorozás előtt
a házmestermél érdeklődtek rólam.
Mondhatott volna olyat, hogy*

*ne hívjanak be? Ahhoz elég
volt a szemüvegem. Külön kisebb
asztal, ahol szomorú arccal
eltanácsoltak. Soha kudarc*

*nem okozott még ekkora
örömet. De már az is jó volt,*

*hogy nem meztelenül kellett nekik
sorba állnunk. Elég volt*

*alsógatyában. Erre én hülye
még rájuk is szavazok egyszer.
A billogot gyorsan zsebre teszem.
Megverten ballagtunk lefelé*

*a Lövőház utcán. Hullámozott
körültünk a szeszilalom.*

Caius Licinius Calvus*

I.

Galla, te tényleg el is hiszed azt, hogy játszani tudsz phryg
lyrán, lyd citerán? ... Ám leheletfinoman,
mint laza tyrusi fátylak a fényben, hogyha libegnek
lágy fuvalomban... Alig sejtve, tapintva a húrt
játszani, érzeni tudsz-e, te Galla? ... Te csámpa kacsókkal
feszít hadonászó görcs, elgonoszult, suta báb,
mást csepülő, merevült buta, bestia kurvapalánta:
Lelked is oly csenevész, mint vak akarmokoké,
mely csupa méz, csupa máz, de belül csak torz, beteges, gnóm,
becstelen, aljas, akár kerge Chimaera! Te rút
Galla, valóban el is hiszed azt, hogy játszani tudsz a
lyd citerán?... Sose lesz drága hetéra, csodás
nő se belőled! Hagyd, ne matatgass hím tibiákon,
hogy telifúdd a csövük – mert oboázni se tudsz!

II.

Brixia verseket ír. Node az még semmi! Azonban
alkalomadtán mind elrecitálja remek
fércműveit! Böfögő lakomákon a légből rikoltja,
zengi, belésír, foly taknya, s a nyála csorog:
habzik a szája, danol, vicsorog, foga egyre csikordul,
úgy beleéli magát!... Rázza a műzokogás,
rázza a műézés, beleélvez a versbe lihegve,
mint Suburában a rossz nők... Szeme már kiguvad,
annyira érzi a mű levegőjét: kapdos utána
indulatában, akár tyúk a legyekhez, olyan
esztelenül! Pötyögős csöpögős csupa lelke kicsordul,
mint a savó, ha kifut, s forva kilöttyen a zsír
bús bödönökből: úgy szaval, úgy bög Brixia, mint egy
trampli fejőnő, künn, marhaganés legelőn.

III.

Otho, hiábavaló ma akármely cím, kiürült rang,
pénz, irigyelt befolyás, fád, ravaszabb hatalom!
Mind csupa pelyva neked!... De beléd is kár ma a lélek,
kár ama hős becsület, hisz mit is érhet e kor
mocsikai közt?... Pitiző kutyusok hada nyal patyolatra,
s míg magadat nyalatod, mást le-lenyalsz, kutyuló!

IV.

Jaj, kicsi Victor, nagy szerelem tüze perzseli elméd:
bősz hatalomvágy vad lángja emészt – hisz ugatsz!
Az tesz ilyen dühösen tüzelő, pici, görcsös ölebbé:
Mentula karjaiból koncra kavincol a szád!

V.

Vasvillával ütött le a múzsai kar Heliconnak
tűnt magasából... Most, Mentula, erre megint
visszakapaszkodnál? Jupiterre, te tökkelütött vagy!
Nincsen elég villád? Bárha csihányba sosem
csap bele villa, se villám... Mentula, hagyd! Ha nem: ismét
Új villákat ver, vág fafejedhez az ég!

VI.

Olvatag erkölcsöd viasz! Ó, viasz ócska gerinced!
Sok tapadós szavad is, Suffenusocska, viasz!
Furcsa viasztáblácska vagy ám magad is: telifirkált,
újra lenyalt, telerótt, megmaszatolt, letörött!
Satnya viasztáblácska, te rossz stylus által idéetlen

*módra bekarcolt lap! Lány viaszemberi váz!
Néha belédolvasnak az istenek egyszer elunnak,
s mintha viasztáblát, úgy lekapar közönyük.*

VII.

*Itt álltam én, itt vártam én a kőszínház
hátsó falánál, Fulviám, míg bent döngött
a taps: derült a publikum rossz tréfákon,
ripacskodó s mind sőtlanabb színészordák
halvány meg olcsó viccein túl harsányan
röhögve combját csapkodón tombolt bunkó
s szenátor is... De, Fulviám, mégsem jöttél,
bár vágytalak!... Csak vártam én a kőszínház
hátsó felén, s a helynek így kihasználván
víg szellemét – nos, akkor, itt, szomorkásan
borzongva tán, bővet s nagyot pesálhattam!*

VIII.

*Ó, te szent teátrum, most bocsáss nekem meg,
s Bacchusom, te szintúgy nézd el árva bűnöm,
hogy teátrumodnak hátulsó felénél,
mint a scytha hadfi kanca szép faránál,
addig ácsorogtam, míg szerelmi búmban
túlcsordult a vágyam, s bőven elcsorogtam,
hogy pofátlanul tán jólesőt pesáltam –
ó, te szent teátrum, megbocsásd nekem most!*

IX.

*Petyhüdt, pletykaleső gazok, ti piszkok!
Torzult, tömpe pöcsök, pucácskák –
fasznak sem titulálhatók! Ti pondrók,
tetvek, serke-peté, serény poloskák,
sürgő, megdühödött rühök – ganélén
is megélni tudó nyüvek! Ti senkik!
Egy döglégyszara nálatok ma sokkal
többet ér, s becsesebb nekem kipütytyent
bolhafing is a bűzhödő csehóban,
mint purcant eszetek, pimasz csipások!
Patkányhúgyagyú aljasok, csököttek!
Ócsároltok? ... Ugyan miért csepültök,
rágalmaztok örökkön épp ti engem?
Mért szaglásztok utánam úgy, fajankók?
Nyákos tyúkpotyadékok! Ej, te nyálas,
korcsult Erius, ócska szírbe ojtott
szájhos római – sok sarut lenyaltál
már, foszlány idióta!... És te görcsös,
gnóm Bononius, ősbaram – beszélni
sem bírsz, ágyba pipilsz ma is, de persze
titkon, s taknyos agyad dadog! Ti marhák,
hogy merészelitek szelíd morálom
megmocskolni? Ti seggfejek! Belétek
kár a szent levegő is! Ám nyuvasszon
meg most rögtön a rágalom... Priapus
döfje, nyomja le szátokon durungját!*

Kovács András Ferenc műfordításai

* Caius Licinius Calvus (i.e. 82 i.e. 47?) előkelő plebejuscsaládból származó római szónok és költő, Catullus legjobb barátja. Irodalmár barátaival együtt elhatárolta magát Caesar és Pompeius politikai törekvéseitől. A szónoki pályán Cicero vetélytársának számított. A fiatal, művelt ifjak körének a „neoterikusok” néven emlegett csoportnak irodalomelméleti megalapozójaként kedvelt költő maradt az augustusi aranykor idején is. Számos költői művéből mindössze 117 vers, illetve 43 töredék maradt ránk.

Tózsér Árpád

Here Comes Everybody

Az 50 éves Grendel Lajos születésnapjára

Grendel Lajos születésnapjára laudációját vallomással kell kezdenem: harminc-egynéhány éves szerkesztői, pedagógiai és irodalomszervező munkám itt, Pozsonyban, a Nyelv-Magyarország végein sosem volt egészen önzetlen tett. Úgy tűnhetett, hogy azért szerkeszték irodalmi rovatokat, antológiákat, *Irodalmi Szemlét* a fiatalok számára, mert nemes altruizmustól vezéreltetve, szellemi műhelyeket akarok teremteni, irodalmat akarok szervezni ott, ahol sokszor már a pusztán írást a személyes vagy közérdekű naplót, vallomásokat is irodalomnak nevezeték/nevezik, egyszóval el akarom játszani a 18-19. századi nagy irodalomszervezők-alapítók szerepét a 20. század végi Pozsonyban.

Ha valóban így láttak, akik láttak, akik Budapestről vagy más szellemi központokból szegezték ránk asztrolábiáikat, azok számára meglehetősen groteszk jelenség lehettem: a 20. század vége felé nemes nemzetes Bessenyei György uram testőri mundérijában feszíteni!

Grendel Lajos születésnapja alkalmából viszont el kell mondanom, hogy sosem akartam Bessenyei György lenni. Én azért igyekeztem magam köré irodalmat szervezni, mert barátokat kerestem, irodalomban gondolkodó barátokat, hogy ne legyek egyedül a végek vígasztalan csendjében. S az ilyenfajta szervező munkám nagy kudarca volt, hogy Grendel Lajost nem sikerült iskoláimba „beszervezni”.

Mert gondoljuk csak meg: Grendel hozzávetőlegesen egyidős az emlékezetes *Egyszemű éjszaka* (1970), illetve a *Fekete szél* (1972) c. antológiák nemzedékével; 1970-ben jelenik meg első elbeszélése, *A teniszlabda*, de az említett antológiákban ő maga nem szerepel. Az *Egyszemű éjszakában* természetesen nem is szerepelhetett, hisz az versantológia volt, de hogyan maradhatott ki a Duba Gyula összeállításában megjelenő *Fekete szél*-ből, a vele csaknem egykorú Kovács Magda, Mikola Anikó, Bereck József, Varga Imre, Fülöp Antal társaságából?

Csak úgy, hogy ő nem a pozsonyi, nem a szlovákiai magyar irodalmi iskolákba járt, nem az én műhelyeimben s nem Duba Gyula mellett tanulta az írói mesterséget. Az említett első elbeszélését ugyan valóban én hoztam le annak idején az *Irodalmi Szemlében* (Grendel erről maga tesz esszéiben, vallomásaiban több helyen említést, mindig egy kicsit úgy, mint aki azt akarja bizonyítani, hogy neki is van azért anyja, apja, szülőföldje, szülőirodalma, őt sem a golya költötte), de az igazság azért az, hogy Grendel Lajos sokkal inkább született Csáth-Brenner Géza Szabadkáján, a Cholnokyak Veszprémjében vagy Krúdy Gyula Nyírségében, sőt Faulkner Jeffersonjában, mint Pozsonyban. S egyetemre természetesen Oxfordban járt, de az ő Oxfordja nem Angliában van, hanem Amerikában, s tulajdonképpen azt is Jeffersonnak hívják. Száz szónak is egy a vége: Grendelt – úgy tűnik, szerencséjére –, nem a szlovákiai magyar irodalom nevelte.

De mért foglalkozom én itt most egyszerre annyit Grendel Lajos írói születésének a körülményeivel, amikor ötvenedik születésnapján inkább talán a valóságos születésének a körülményeit, helyét, idejét kellene emlegetnem, becserkészniem?

Hát csak azért, mert Grendel valóságos születéséről ha akarnék sem igen tudnék beszélni: Grendel gyermekkoráról, családjáról, „civil” mivoltáról, életéről alig tudunk valamit. Itt jár-vel, sétálgat közöttünk egy fél évszázada, vagy ha a pozsonyi éveit tekintjük, akkor három évtizede Grendel Lajos álnéven valaki, akiről nem tudjuk, hogy kicsoda, csak azt tudjuk, hogy afféle Everybody, hogy bárki tud lenni, ha akar, hogy azóta, amióta abban a bizonyos *Ateniszlabdában*, szorongó kis zabigyerekként apjának nézett egy hőembert, egyre keres valamit, talán (most már mint afféle 20. század végi Telemakhosz-Stephen Dedalus) az Apját, talán azt az örökre elvesztett teniszlabdát, amit akár a történetek befejezhetetlenségének a szimbólumaként is értelmezhetünk, sőt az sincs kizárva, hogy transzcendensebb dolgokat keres, mondjuk a szabadság vagy a szeretet lehetőségeit, a legvalószínűbb pedig az, hogy saját magát keresi. Mert Samukától (ez a Samuka a szerző egyik korai elbeszélése a főhőse) Boross Ambrus városbíróig, Bohuniczky bácsiig, s EL-ig, az Elbeszélőig (ki ne ismerné ezeket a figurákat Grendel emlékezetes trilógiájából?) vagy a szerzőnk legújabb regényének, az *És eljön az Ő országának* furcsa anti-hőség, az ügynök Richard Wagnerig, kicsit minden Grendel-hős meg van róla győződve, hogy van öneki egyénisége, van öneki lelke, hogyne lenne, csak hát a körülmények, az a bizonyos heideggeri „nem-tulajdonképpeni-létezés”, az hamisítja meg egyéniségét is, lelkét is. Az már más kérdés, hogy ezek a hősök rendre hiába keresik magukat, hogy egyre csak hiányt találnak maguk helyén és helyett, vagy ahogy Pályi András mondja Richard Wagnerről: „*ők maguk lesznek a hőshiányok, a jellemhiányok, az »emberi tényezők hiánya« !*”

Ez mind igaz lehet és igaz is, de azért bennünk, olvasókban váltig ott mozgott a sejtés, hogy a Samukákban, Bohuniczky bácsikban, Richard Wagnerekben inkarnálódó Everybody, ez a mi H.C.E-nk (v.ö.: Finnegans Wake!) nem teljesen nihilista, hogy hisz valamiben, ha másban nem, akkor legalább a túlélés lehetőségében.

S mondom mindezt nemcsak figuráinak kereső magatartása alapján, komolyabb bizonyítékom is van.

Nézzük csak meg jobban a már az első elbeszéléseben, *A teniszlabdában* megjelenő gyermek-toposzt: a széthulló egyéniségű megesett varrónő felakasztja magát; árván maradt zabigyerekét, aki korábban a konyhájuk elé állított hőembert az apjának nézte, örökbe fogadja egy éppen válni készülő gyermektelen család. Az *Áttételek* hőstét, a „*pszichopátának*” és „*ellenségnek*” mondott, s az öngyilkosság gondolatával kacérkodó szerkesztőt az elvált feleségétől visszaszökő gyermeke készletű fohászzkodásra imígyen: „*Csak most segíts megőtisztulni*”. Az *És eljön az Ő Országá* c. regényében (amely eddig Grendel legapokaliptikusabb világmodellje) Richard Wagner, az ügynök már majdnem lefekszik egy szállodai szobalánnyal, mikor hirtelen, egy nyakláncról felismeri a lányban saját gyermekét, a lány pedig – akinek az anyját Richard Wagner, az „*üres égnek és üres földnek*” (Pályi András) ez az üres lelkű karmestere annak idején megejtette és elhagyta – lecsatolja a nyakáról „*az aranyláncot, és átnyújtja az ügynöknek*. – *Magának adom – mondja. – Engem úgyis csak zavar, hogy folyton a gazember apámra emlékeztet.*” – És a sort az első és utolsó opusok közötti időkből vett példakkal még folytathatnám, de azt hiszem, ennyiből is látható, hogy a középkori moralitásdrámákból reinkarnálódott, de mára minden morális illúzióját elvesztett mi Everybodynk van valami „transzcendens” dimenziója, valami rajta túlmutató, belőle kimeredő kiterjedése, aminek ő rendszerint a „gyermek” nevet adja.

Nem akarok ünneprontó lenni, a születésnaphoz ez semmiképpen sem illene, de azért el kell mondanom, hogy a nem egyértelműen pozitívan fogadott Grendel-művekben (pl. a *Szakítások*ban s a *Thészeusz és a fekete özvegy*ben) valószínűleg éppen ennek a „transzcendenciának”, ennek a megfoghatatlan hitnek a túladagolása volt a kritikusok fanyalgásának a fő oka.

De valóban dicsérni jöttem Caesart, nem temetni. El kell hát mondanom azt is, hogy azokban a művekben viszont, ahol ez a „transzcendencia” csak olyan arányban van jelen, hogy nem bontja meg Grendel tulajdonképpeni világát, az apokalipszis utáni ember életterének és idejének a vízióját, ott csodálatos dolgok történnek. A mesterek, Csáth Géza, Cholnoky Viktor és William Faulkner elviselhetetlen negatív utópiái, s a mai pályatársak lepusztult tájai, „*sátántangói*” után itt az elviselhetőség negatív utópiájának lehetünk részesei. Grendel tudja, hogy a hagyományos emberi egzisztenciának már a lehetősége is odavan, de ezt az „odavan”-t a figuráknak, az emberi kapcsolatoknak olyan egyszerre redukált és mégis monumentális rendszerében, regiszterében szólatatja meg, hogy nem a vég, hanem az átalakulás élményét éljük meg benne. Ez az átalakulás egyszerre tragikus és komikus, s nem lehet tudni, hogy milyen új világminőségeket hoz, de a gyermek toposzában ott van az új minőség megélhetőségének a lehetősége.

Az igazán nagy, s nagyságában valamiféle abszurd organonok benyomását keltő Grendel-regényekben az események mintha két színpadon (és persze számtalan jelentéssíkban) zajlanának: az egyik színpadon az ember tragikomikus önvesztése, önvilága általi legyőzöttese folyik, a másikon viszont mintha valami készülne, valami, amiről csak annyit tudunk, hogy azt is mi, illetve az a rajtunk túl létező szerves világ fogja megélni, amit korábban birtokolhatónak véltünk, s korunkban – hála istennek – bebizonyosodik a birtokolhatatlansága. Az *Éleslövészet*, a *Galeri*, az *Áttételek*, és *Az eljön az Ő országa* az Ember csődjének a regényei, de bonyolult áttekinthetőségükben és organikus-kozmikus arányosságukban a túlélés lehetőségét is működtetik.

Nem állhatom meg, hogy le ne írjam: az emberi gondolkodás történetének ismert nagy és pozitív „organonjai” után ezek a regények, világvíziók a pusztá túlélés organonjai ugyan, de organonok. S mi büszkéek lehetünk rá, hogy ezek az organonok itt, a mi tájainkon s a mi életünkben szerkesztődtek meg.

Nekem pedig töredelmesen be kell vallanom, hogy az az írói műhely, amelyben ezek a művek készültek, az én műhelyeimhez csak térben volt közel, egyébként azonban azoktól teljesen függetlenül jött létre és működött.

A célokat persze én így is elértem: Grendel Lajosban, pontosabban abban az Everybodyban, akit mi Grendel Lajosként ismerünk, olyan kitűnő, irodalomban gondolkodó társra találtam, amelyet még kívánnék magamnak egynéhányat. Remélem, Lajosom, még sokáig tudunk együtt irodalomról, regény- és versorganonokról elmélkedni, tőprengeni. Annak ellenére, hogy ezzel a nappal Te is átléptél abba a második fél évszázdba, amelyikben én – sajnos – már jó pár éve tanyázom.

Mindenesetre isten éltesse a születésnapodon!

Isten éltesse az ötvenéves Grendel Lajost, a Nyelv-Magyarország valamennyi tartományában megbecsült és nagyra becsült, s Európa számos más országában is ismert és elismert író, tegyen hozzá az ötven évéhez erőben, egészségben még jó pár évtizedet, hogy regényeinek, könyveinek a száma legalább duplájára emelkedhessen.

* Elhangzott a Szlovákiai Magyar Írók Társasága ünnepi ülésén, 1998. április 7-én, Pozsonyban

László Noémi

Beteljesülés

*Majd minden
így marad.
A gyertya ég,
leég,*

*vigyázzuk egymás
fegyelmét a hold alatt,
amíg a tűz, a víz, a levegő
fegyelmezetlen;*

*heverünk
a föld színén, ahol lehet,
igyekszünk a már megszabott
iramban venni mély
lélegzetet;*

*szídjuk az elmét,
csak a csend, a csont világít,
vigyázzuk egymás tiszta éjszakáit –
rohadt lélekjelenlét.*

számvetés

*tavaszhelyetne
még személytelen a város
zsibbad az ág a szél a nap
néhány karátos rézarany hajó*

*a fák alatt
póklábakon szalad a fény
mit űz mit ér utól –
oly lassú minden
úszni volna jó*

*a kezdet kezdetén
áttetsző burkokat vedlett a lusta tél
ma könnyű cseppfolyós a táj a csend
gazdát cserél*

*megnő az ég
öt érzék túl kevés
felbukkanunk
nem tudjuk mi van odalent*

Lengyel András

„...Csillogó felületek gyöngyhalásza”

Kosztolányi Dezső nietzschei „vázgondolatai”

„A valóságot nem közelíthetjük meg. [...] Csak a ragyogó felületet ragadhatjuk meg. Ez alatt azonban a mélység lüktet.”
(Ábécé a prózáról és a regényről [1928])

1

Németh G. Béla figyelt föl rá, hogy Kosztolányi Dezső önmagát gondolkodónak (is) tartotta. „Engem – írta naplójába a költő – igazán mindig csak egy dolog érdekelt: a halál. Más nem. Azóta vagyok ember, amióta a nagyapámat láttam holtan [...]. Költő, művész, *gondolkodó* is csak azóta vagyok.” „Tehát gondolkodó is” – fűzte ehhez Németh G. Béla, majd így folytatta: „S Babits épp e harmadik [ti. gondolkodói] minőségét még búcsú cikkében sem adta meg neki. Ezért mondtuk, ez fájhatott volna bizonyosan legjobban neki.” (Németh, 1987.27.) Ez a jellemzés, nem kétséges, egy lehetséges nagy vita centrumába visz el, hiszen Kosztolányi önminősítése és Babits vélekedése izgalmas gondolkodástörténeti feszültséget cövekel ki: „Költő, művész, *gondolkodó*” volt-e Kosztolányi, vagy „csak” költő? A vitát, elvben, föl lehet úgy oldani, ahogy Németh G. Béla tette, megtagadva tőle a komolyabb bölcséleti műveltséget, ám ugyanakkor elismerve a „gondolati, eszméleti érzékenységet”. (Németh, 1987. 20.) Van azonban egy ettől eltérő másik út is, amelyen elindulhatunk, s ez Kosztolányi önértelmezésének körülpogatója. Vajon mit értett gondolkodón, mikor önmagát gondolkodónak minősítette?

Naplója, amelyből a fönti önmeghatározás való, nem ad fölvilágosítást erről. Egy másik írásának egyik helye viszont sok mindent megmagyaráz. A „magyar próza atyjáról”, Pázmány Péterről értekezve ugyanis 1920-ban ezt írta: „De elhagyom a stílművészt és az *íróra tekintek. Mert gondolkodónak is nagy.* Ez különben természetes. Jó stíl nincs mondanivaló nélkül, az ősi erejénél fogva mindig utat tör magának, formát alkot.” (Kosztolányi, 1920. 915.) Azaz, Kosztolányi szerint a stílművész és a *gondolkodó* az *író* két, összetartozó és egymást föltételező oldala; nincsenek meg egymás nélkül. Ez a fölfogása viszonylag korán kialakult. Már 1903 őszén, Madai Gyula költeményéről írott „Bírálat”-ában úgy vélte, hogy a „mai” (ti. a 20. század eleji) magyar költészet azért rossz, mert a „gondolat száműzve bolyong, az érzés üres”, pedig az *érzésnek „csak a gondolat ad súlyt, szint és tartalmat”*. „...a mai költőink éreznek, de lelkükön csak átzúg az érzelmek hullám s nem mossa át egyéniségüket; ha érinti szívüket, menekülnek tőle s nem igyekeznek benne újjá szülni. Nem tudják az érzelmeket lényükbe asszimilálni s talán nem csalódom, ha azt mondom, hogy ez a pont, melyen keresnünk kell mai poesisünk ürességét. Költőink a fájdalomnak csak sötét színét látják; az örömmel csak mézét érzik, de értelmét képtelenek felfogni. Mily gyengék és mily kicsinyek!” A feladat tehát, vélte, ez: „Fel a fejet, ki a szív kapuit – *érezzünk és gondolkozunk!*” (Közi Julow, 1960-61. 105.) Később, már teljesen érett és öntudatos alkotóként, árnyaltabban és szabatosabban, de alapirányultságát tekintve változatlanul így beszélt erről: „Nincs költő-csodagyerek és nem is képzelhető el. Miért? Azért, mert igaz ugyan, hogy a költészetnek is az ösztönök, a homályos tudattalan tárgyak a mozgatói, akár a zenének s kifejezésében éppoly érzéki és érzékletes, akár a zene, de anyaga az emberi szó, mely – bármily távolról és közvetetten – mindig értékítéletet is rejt magában. Ilyesmire csak érett fő képes. Játék a költészet, de az elme játéka is. Érzelmű látványa szükségszerűen értelmi szűrőn jut el hozzánk.” (Kosztolányi 1930. 110.) Az irodalmi műalkotás létrejöttében tehát, Kosztolányi szerint, szerepet kap egy komponens, amit „gondolat”-nak, „mondanivaló”-nak, „értelem”-nek, „értékítélet”-nek, „értelmi szűrő”-nek, vagy éppen az „elme játéká”-nak lehet mondani, s amely által (de már műalkotássá átlényegülve) – a Madai-versről írott kritika tanúsága szerint – megtörténik az öntudatra ébredés és a világharmóniába való beleilleszkedés. Ez azonban – a műalkotás filozófiától való megkülönböztető vonásaként – nem kategoriális keretekben, hanem érzéki és érzékletes formában ölt alakot. Vagyis: *van*, léte tagadhatatlan, de – műalkotássá válva – már fölolvad abban.

A „gondolkodó” Kosztolányi megértése tehát valójában az író, saját intenciói szerinti mélyebb megértésének is föltétele. Azok a műalkotássá átlényegülő, de lényegében mégis gondolati eredetű és jellegű, szűrő és preformáló előföltételek és sémák, amelyek tájékozódása során Kosztolányi tudatában összeálltak, saját tapasztalatai szerint is műalkotás-alkotó tényezőkként kezelendők.

2

Babits – Németh G. Bélától szóvátett – kritikus fölhangú búcsú cikkében Kosztolányi munkássága a mélység ellenpólusaként, mint a könnyűség és mozgékonyosság jellegzetes példája jelenik meg. „Őt – írta Kosztolányiról a nekrológ-író – könnyű vitorla vitte a gáncstalan művészet sima hullámán, az én hajómban pedig meggyűlt a szomorú súly, melyről Esti Kornél oly megvetőleg beszél. A gondolat, a mondanivaló egyre keményebb terhe, mely oly ellensége a művészetnek, ahogy ő értette a művészetet.” (Babits, 1938. 367.) S úgy vélte, Kosztolányi „[m]ég a prózában is a vers isteni könnyűségét, tökéletességét és tartalmatlanságát kereste. Boldog író, aki a gondolat keserves súlyosságából mindig csak ép[p]en annyit tart meg, amennyire szüksége van, hogy az ár el ne kapja hajóját; s nem kockáztatja a gyönyörű futást s tökéletes lengést valami otromba súlytöbblet terhével.” (Babits, 1938. 365-366.) A kései oeuvre központi jelentőségű figurája, a versben és prózában is megjelenített Esti Kornél pedig, akit maga Babits is némileg Kosztolányi-alteregóként kezelt, itt „ellensége a mélységnek”. „Pedig – kommentálta ezt az attitűdöt Babits – súlyos és töprengő időket élünk, a céltalan és boldog lengések aranykora lejárt.” (Babits, 1938. 366.)

Nilvánvaló, hogy mindezt Babits nem dicséretként írta le, kritikája élet még megnyilatkozása alkalma és már-már önkritikába (is) áthajló rezignáltsága sem veszi el. De nem volt rosszhiszemű, s fiatalsága legjobb barátját, majd férfikora legfőbb riválisát, Kosztolányit jól ismerte. Amit jellemzőként leírt, az a Kosztolányi-írásokra *valamiképpen* csakugyan jellemző, és egyezik Kosztolányi saját – deklarált – intencióival. A kérdés csak az, hogyan értelmezendő a könnyűségnek ez az öntudatos, sőt programos vállalása.

Babits úgy vélte, a könnyűség programos keresésével Kosztolányi közös indulásuk gondolati igényességével fordult szembe. „Ő [ti. Kosztolányi] [...] a forró, közös évek mértékelen magasratörése után, mintha hirtelen leszállította volna igényeit, előkelően kiejtve kezéből a súlyosabb értékeket.” (Babits, 1938. 363.) Ez a váltást – törést? – diagnosztizáló megállapítás, noha nyilvánvalóan nem érti,

s értetlenségében el is utasítja a „fordulatot”, kulcsot ad annak megértéséhez. Babits ugyanis saját tapasztalataiból tudta, hogy barátja nagyon is gondolkozói igényekkel indult; azok a levelek, amelyekre nekrológiában többször is hivatkozik, félreérthetetlenül dokumentálják ezt az ambíciót. A vélt vagy valódi fordulat gyökerét tehát célszerű ebben a fiatalkori intellektuális tájékozódásban keresni, s abból levezetni az érett Kosztolányi beállítódását.

Egy ilyen elemzésnek, szerencsére, már vannak is némi útbaigazító előzményei. Az indulással foglalkozó szakirodalom (elsősorban: Kiss, 1962) régóta számontartja Kosztolányi főbb filozófiai indíttatásait. Nietzsche, Schopenhauer s – alkalmilag – mások, pl. Platon neve rendre előfordul a munkákban. A Babits, Juhász és Kosztolányi fiatalkori barátságát elsőként földolgozó Kiss Ferenc pl. már hangsúlyosan szövegezte „Kosztolányi Nietzsche-élményé”-ről, Schopenhauer hatásáról, sőt e két indíttatás belső összefüggéseit is fölismerte („Kosztolányi [...] a Nietzschebe oltott Schopenhauert vállalja” [Kiss, 1962.38.]). A levelezés utalásai nyomán az is világos, hogy Nietzsche és Schopenhauer mellett valamilyen mértékig mások hatásával is számolni kell. Ibsen, Tolsztoj, Platon és Kant, vagy a mára már elfelejtett, saját korában neves filozófiai kommentátor, Henri Lichtenberger, sőt – igaz, már egy másik, későbbi időből – a pszichoanalízis elméletét megalkotó Freud egyként megemlíthető itt. Kosztolányi filozófiai tájékozódásának módszeres földolgozása azonban, sajnos, mindeddig nem történt meg – s e munka egy csapásra nem is végezhető el. Kosztolányi ugyanis, ellentétben Babitscal, soha nem módszeresen építkező, szakszerű filozófiát művelt, hanem – ahogyan 1909-ben bécsi költőtársairól írta – „[v]alami sajátos metafizikát” keresett; „[o]lyan metafizikát, amely kevesebb vagy több, mint a szakszerű filozófia, s a súlyos gondolatokat is könnyen táncra perdíti, és a szavakat zenévé nemesíti.” Gondolatokat érzett, „amelyek dalok és nem problémák, s problémákat, amelyek oly közel vannak a filozófiához, és oly távol vannak tőle, hogy strófákba kívánkoznak”. (ÉM, 247.) Azaz: az ő metafizikája – ahogy az idézett Rilke-esszé egyik alfejezetének címe állítja – az „érzés metafizikája”. Áttételesebb, oldottabb valami, mint a kategoriális keretekben mozgó „szakszerű” filozófia, következésképpen genézisét is körülményesebb megragadni.

Így, jobb híján, ez alkalommal is meg kell elégedjünk csupán az egyik – igaz, alighanem a legalapvetőbb impulzus – a Nietzsche-impulzus föltárásával. Ez a megközelítés – jóllehet tagadhatatlanul a minket érdeklő probléma leszűkítése – genetikusan is, szerkezetileg is kulcsfontosságú inspirációkat tesz láthatóvá, s megadja Kosztolányi gondolkodásának azt az alaprétegét, amely utóbb minden további inspirációt magába vont és saját képére alakított.

3

Célszerű a levelezés és a publicisztika nyílt, közvetlen hivatkozásaiból és utalásaiból kiindulni. Ezek összegyűjtése s egységes értelmezési rendben való felsorakoztatása egy sor fogódzót önmagában is fölkinál.

A Nietzsche-re való első hivatkozások 1904-ből valók – a pesti egyetemista friss benyomásai, orientációs jelzései ezek. Szabadváró Pestre kerülve Kosztolányi olyan intellektuális közegbe került, amelyben a „naumburgi bölcs” teorémái, aforisztikus tézisei a levegőben voltak. Maga Kosztolányi is megírta utóbb s más források is igazolják, hogy a pesti egyetem bölcsészakara, kivált a Négyesy professzor vezette stílusgyakorlatok résztvevőinek köre ekkor Nietzsche igézetében élt. Mi – írta Kosztolányi már 1914-ben, tehát alig egy évtizeddel az események után – „megsejítettük és éreztük a kort, amely még eljövendő volt. Egy gesztus metafizikai mámorba ringatott bennünket [...], a gyötrelmes és édes önmagunk keresésében is biztosan haladtunk előre, és a kor irányát mutató könyveket el se kellett olvasnunk, csak a könyvkirakatokban láttuk, már jobban tudtuk, miről van szó, mint azok, akik elolvasták. Nietzscheért rajongtunk mindnyájan, és – igazat szólva – akkor még egyikünk se olvasta.” (EÉA, 386-387.) Utóbb pedig, ugyancsak egyetemi éveiről vallva, így írt: „Nagy nevek röpködtek a levegőben, különösen Nietzsche, Verlaine, Ibsen és Wilde neve, a magyarok közül pedig Csokonai Vitéz Mihályt és [...] Komjáthy Jenőt emlegették. Nem is kellett sokat olvasni, a légkör telítve volt velük, elég volt rátekinteni a könyvkereskedések kirakatában álló könyvekre, hogy közvetlenül kisugározzon az eszméjük villamossága, a művészetük varázsa. Egy új nemzedék érkezett meg, mely más irányba óhajtotta terelni az életet.” (EÉA, 150-151.) Hogy ebben az orientációkeresésben mekkora szerepe volt a korspecifikus kulturális légkörnek s mekkora az egyéni olvasásnak, vitakérdés lehet. Kosztolányi itt alighanem némileg poentíroz. De az tény, hogy a Nietzsche-re való erős, már-már a filozófiai folklórra is áthajló rezonancia egy új intellektuális nemzedék korélménye volt, s a divat és az egyedi ráismerés élménye egyként közrejátszott a német bölcselő akkori magyarországi recepciójában.

A Nietzsche-re való ráhangolódás/befogadás aktusa Kosztolányiban már a kezdet kezdetén is nemzedéki élményként tudatosult. Már Nietzsche első írásbeli említései (1904. júl. 21.) generációs vízvonalat látott benne: „Elgondolom – írta ekkor Juhász Gyulának –, hogy mily távolságban áll egymástól az a két nemzedék, melynek egyike Kisfaludy Károly, Jókai, Kemény olvasásán nőtt fel, míg a másika Ibsenből, Nietzscheből, Spencer Herbertből szívta fel a szellemi kiképzéshez szükséges talaj-táplálékot.” (Lev. 28.) S ekkor úgy vélte, hogy e két nemzedék „ellentétes eszme-fluidummal ellátott nemzedék”, bennük két világ összeütközése zajlik. Hogy ő melyik generációba sorolta magát, értelemszerű. Ezt – életkorán túl – választása is mutatja, hiszen nem sokkal később (1904. aug.3.), ugyancsak Juhász Gyulának címezve sorait, kerek-perec kijelentette: „Mindennél több Ibsen és Nietzsche: ők a mai kor megváltói.” (Lev. 32.) Ekkor azonban – e tekintetben elfogadhatjuk 1914-es emlékeztetését – még aligha lehetett szilárd Nietzsche-ismerete, pláne nem reá alapozott kialakult világképe. Alig egy héttel később, 1904. augusztus 11-én, ezúttal másik barátjának, Babitsnak címezve vallomását, beismerte, hogy – bár a „szépirodalom mellett foglalkozom philosophiával is” – még nem jutott „egységes világfelfogásra”. Igaz, helyzetét komplikálta, hogy ezt az „egységes világfelfogást” „menten minden irányzatos filozófiai eszmétől” akarta elérni. (Lev. 34-35.) Azaz, már ekkor a filozófia sajátos – esztétizáló – transzformációjára törekedett, a filozófiára csak esztétikaivá átalakítható formájában volt szüksége. Ez magyarázza, hogy ekkor, a dekadenseket szidva, az egy héttel előbb „mindennél többre” tartott Nietzsche-t is kritikával illette: „Poe Edgarnál és Baudelaire-nál mindig nagyobb lesz Shakespeare és Arany, s gondolatainak kifejezése tekintetében ezerszer több Hume, mint Nietzsche.” (Lev. 33.) A dekadencia e bírálata azonban valójában maga is Nietzsche-hatás, Nietzsche nihilizmus-kritikájának „alkalmazása” volt. (Vö. Kunszt, 1994.) Kosztolányi ugyanis, jó érzékkel, azt is meglátta már, hogy „megváltójánál” a morálkritika nagyon is erkölcsi indítékú. Ahogy Babitsnak írta: „A Nietzsche-féle *Jenseits von Gut und Böse* erkölcsiségét már jól láttam akkor is, mikor először hallottam róla, a Julius Hart [Tolsztoj-]könyve [1904] csak megerősítette bennem azt a nézetet, melyet különben Ön is hirdet egy versében. Az Ibsen-bálványozás meg végleg bevitt az erkölcsvilág révébe.” (Lev. 34.) Ekkoriban – s ez nem lehet kétséges – egy új, „modern”, korélményeivel összhangba hozható s költőileg is hasznosítható egyéni morál kialakításán dolgozott. Ebben Nietzsche ösztönző szerepe elvitatatlan, ám korántsem egyedüli és kizárólagos volt. (Az emlegetett Ibsen és Tolsztoj hatásával például komolyan számolni kell.) Ám a hatások precíz megszálazásánál szempontunkból fontosabb az a mód, ahogy minderre törekedett. Mert – ahogy 1904. augusztus 24-én Babitsnak írta – el akarta „dobni” a „vázgondolatokat”, „tagadta” a hazugságot (ami mellel megintcsak Nietzsche-re való reflektálás), s kritikailag állapította meg, hogy Babits gondolkodásának „Nietzsche-hatásos fordulója inkább philosophiai, mint par excellence aesthetikai”. (Lev. 36-37.) Az ő törekvése minden jel szerint éppen az volt, amit Babitsnál hiányolt: a par excellence esztétikai pozíció kialakítása.

A Nietzsche-vel való birkózása, már csak ezért is, viszonylag tartós volt. Szeptember 16-i, Babitsnak írott levelében például a német

filozófus egyszerre volt ösztönzés, szellemi muníció – s gond. A dekadenseket az ő nézőszögéből bírálta: „mindaz, amit a dekadencia sikerével el lehet ismerni, [az] a nyelv bizonyos realitása”, ám ezt Kosztolányi szerint „sohasem használták egészséges észsel” (Lev. 40.). Majd: „a nyelvél maradvány [.] a hanyatlásos költők finomsága – a sokat bámult és sokat hirdetett – szintén igen gyenge lábón áll, ha a nagyokéval összemérem. [...] Verlaine utasításait megfogadva kivettek egy pár szót, s csináltak hozzá költeményt. Mint Nietzsche mondaná: volt enyvék, s találtak hozzá – fát.” (Lev. 41.) Ugyanakkor inspirációi egyeztetése nem ment simán; érzékelnie kellett, hogy lben (akit szintén becsült, s aki ugyancsak erősítette morális érdeklődését), nem mindenben egyeztethető össze Nietzschével. Ám – s szempontunkból ez a lényeges – ezt az inkongruenciát ismételt Nietzsché nézőszögéből igyekezett föloldani: „vegyük hátunkra az erkölcsstelen név és nem nemesítő munka terhét? Mi ez?? Csalás, ostobaság, antinietzschizmus, egy költészeti »Die Kritik der praktischen Vernunft«??” (Lev. 42.)

A Babitshoz írott – idézett – levéllel egyidőben Csáth Gázának is írt, s ez utóbbi levelében is emlegette a német filozófust. E két levél együtt arra a kérdésre is választ ad, hogy vajon – az általános korélményen túl – mi motiválta választását. Unokatestvérének ugyanis, egyebek közt bevallotta, hogy élete aktuális nehézségei (a Bécsbe kerülés okozta kulturális sokk) „újra visszadobtak oda, ahol voltam fiatal korom óta, s ahonnan Nietzschével oly szerencsésen kikészültem: a mélabúba, a kandúros világgyűlöletbe s a versírásba.” (Lev. 44.) Azaz „megváltója” a világgyűlöletől – a világhoz való, föloldhatatlanul problematikus beállítódástól – váltotta meg. Mivel? Ezt nem mondta ki, de a Babitshoz írott levél Heine-fejtegetése arra enged következtetni, hogy valamiféle, a tragikumon felülemelkedő, morálisan igazolható hősiesség magatartás lehetőségének tételezésével: „Nem véletlen, hitem szerint, hogy Heinének [akit a „világegyetem legjobb látó Henrike”-ként emleget] és Nietzschének közös ideálja volt: Napóleon.” (Lev. 42.) A kisszerű, kiüresedő viszonyok ellensúlya, vélhető, csakis a heroikus nagyság lehet.

Értelemezése azonban egyáltalán nem került még egyensúlyi helyzetbe, sőt – egy-két hónapi bécsi tartózkodás után – már ismét lelki egyensúlytalanságát kellett érzékelnie. „lben és Nietzsche, kikbe fanatikusan kapaszkodtam bele az utolsó időben, öt óra alatt elvesztették előttem minden nimbuszukat (azon idő alatt, míg a vonat Bpestől Bécsbe ért)” – vallotta be november 4-én Babitsnak. Ez a kijelentése, hihetnénk, a Nietzsche-hatás végét jelzi, de szó sincs erről. A levél tovább is tart, s így folytatódik: „Tolsztoj, kibem ma hiszek, nem tudja irányítani életemet, mert korhadt és romlott már minden dongám, rozsdás minden szegem. A kötöttség szükségét érzem, s szeretnék egy religiót magamnak.” (Lev. 52.) Ez az önkritika, önmaga „dekadenciájának” ez a morális fölhangú „beismerése” változatlanul a német bölcselő hatását, sőt beállítódását magáévá hasonlítását mutatja. Azzal birkózik, amit Nietzsche is meg akart haladni. S mélyen jellemző, hogy ebben az eszményképét megtagadni akaró levélben, a szokásos egymás közti könyvcsereletéseket bonyolítva így írt: „A jövő héten megkapja Leconte-ot, de ennek ellenében kérem a Nietzschéről szóló híres könyvet [...] Elküldi?” (Lev. 53.) Azaz: az a gondolati erőter, amelyben mozgott, változatlanul Nietzsche körül képződött meg.

S hogy érdeklődése ezt követően is tovább élt, Babitshoz írott újabb, 1904. november 20-i levele is dokumentálja. Ebben ugyanis változatlanul követelte Henri Lichtenberger Nietzsche-könyvét (amely eredetileg 1898-ban jelent meg, de ekkor már sokadik kiadása forgott a könyvpiacon), a következő, nagyon jellemző érveléssel: „Könyvekről szólva intézzük el a többieket is. Elsősorban megírom, hogy semmiesetre sem szeretnék lemondani Anatole-ról [...], de főleg Lichtenbergerről sem, kitől sokat, talán mindent várok, mert jó emberről beszél.” (Lev. 58.) A *jó ember* itt természetesen Nietzsche, akit – ugyane levele tanúsága szerint – még Stendhal Julien Sorel-jének sorsából is „kiértett”. „Nietzsche problémája – írta – sehol sincs oly kézzel foghatólag tradálva, mint ebben a könyvben [ti. a *Vörös és fekete*ben], hol a közönséges emberek piszkos alacsonyága szembe van állítva az ő aljasságuk által elzúllott nagyobb kaliberű ember tragédiájával. Arcomba csap a hasonlóság (ököllel), s érzem Nietzschét.” S hogy mi volt szerinte Nietzsche „problémája”, azt a folytatás még egyértelműbbé teszi: „Ő sem mondta, milyen az »Übermensch«, ő is egy hídról beszélt, mely az »Übermensch«-et és a magasabb ideált összeköti.” (Lev. 58.) Azaz: a „magasabb ideál” és a „nagyobb kaliberű ember” lehetséges optimális viszonya, összefüggése foglalkoztatta, a morálisan igazolt kilépés „a közönséges emberek piszkos alacsonyágá”-nak köréből. Nem kétséges tehát, egyféle – tehetsége tudatától, elhivatottság-érzéstől motivált – „modern” öngazolás és önerősítés volt ez.

Az önerősítés és -igazolás motívumát azonban keresztezte, sőt korrigálta az önmegértésért vívott benső küzdelem is. December végi, Juhász Gyulához írott levelében nemcsak azt szögezte le, hogy: „Olvasmányaim közül legjobban Nietzsché érdekel” (Lev. 68.) – de, először reflexiói során, annak is jelét adta, hogy immár megszűrte kedvenc filozófusa tanait. „Valószínűleg ön is hamarosan átmegy a gondolkodók bárányhimlőjén – írta ekkor Juhásznak –, s rövid idő alatt ki tudja majd selejtezni a nagy moralista tanai közül a megtartandókat, és felülkerekedik azokon, akik a forróvérű és fajtájú német minden különkődő és homályos kitétele előtt hasra esnek. Mindenesetre bölcsőbb dolgot nem tehet, mint hogy magába olvassa a nemes, de meglátja, hogy az életben hova redukálódnak még ezek a főntebb elvek is.” (Lev. 68.) A levélműfaj rögtönző, inkább kijelentő és utaló semmint érvelő természete következtében, sajnos, Kosztolányi itt sem mondja meg pontosan, mi az, amit „nemes”-nek vélt a „nagy moralista tanaiból”. Csak sejteni lehet, hogy ez alkalommal is az eszmény és a realitás ellentéte foglalkoztatta. Ezt erősíti a folytatás is, amely megjelöli új, Nietzschén túli irányultságának vezérválasztóját, Platont. „Annyit tanácsolhatok – írta némi nagyképszerűséggel Juhásznak –, ha kiolvasta e könyvet, vegye elő a másik nagy arisztokrata philosophust, Platót, ki különben legkifejezettebb antipodja Nietzschének, s ebben a világban érez csak majd azt a harmóniát, melyet minden gondolkodó ember pihegve vár.” (Lev. 68.) Hogy Platonban, joggal, Nietzsche „antipodját” látta s mégis Platon irányába tájékozódott, persze, némileg csalóka dolog. Platonhoz, aligha kétséges, Nietzsche vezette el, az ő kritikája ösztönözte a megbírált görög filozófus műveinek tanulmányozására. Ez tehát maga is a Nietzsche-hatás része. Annál inkább lényeges azonban, hogy Kosztolányi számára – lben és Tolsztoj után – ezúttal, harmadikként, az a Platon a német filozófus kiegészítője és korrigálója, aki egyrészt maga is egy – „arisztokratikus” – magas eszményt képviselt, másrészt „harmóniát” testesített meg. Ez a harmónia-igény – túl egyénlélektani meghatározottságán – az íráság, az esztéta-magatartás autochton igénye volt, s benne Kosztolányi irányultságának egyik tartós alapeleme ismerhető föl.

Ez magyarázza, hogy – bár december végén még egy dráma keretében meg akarta „magyarázni” a nietzschei „prachvolle blonde Bestie” ideának a megszületését (Lev. 68-69.) – 1905. január 2-án, tehát alig pár nap múlva már így írt Juhász Gyulának: „Nem tudok egy lépést tenni, hogy Plato ne jutna az eszembe. Philosophiai extasisban élek a szó szoros értelmében.” Majd, folytatásként, a tanács: „Dobja el Nietzschét, és vegye elő Platót!” (Lev. 71.) Nyilvánvaló, persze, hogy ezúttal is egy pillanatnyi benyomásnak engedő, poentírozó megnyilatkozást olvashatunk; maga Kosztolányi – mint a későbbiek bizonyítják – egyáltalán nem „dobta el” Nietzschét. De valami lényeges mégiscsak kimondódott itt. Egyrészt nyilvánvalóvá lett, hogy számára Nietzsche ettől kezdve valóban nem volt többé föltétlen autoritás, csak orientációja egyik eleme; másrészt megkezdődött életében a klasszikus filozófiával való alaposabb ismerkedés. A – még nem modern – „nagy filozófia” szele megérintette. Ez a tanulási folyamat önmagában is megérne egy misét, ám itt s most meg kell elégedjünk annyival, hogy jelezzük: az 1905. év – nyilván nem függetlenül bécsi egyetemi tanulmányaitól – a klasszikus filozófiával való ismerkedés éve lett. Nagyon jellemző, hogy ebben az évben Nietzschét alig emlegette, föltűnt viszont olvasmányai között például Kant. E tekintetben figyelemre méltó, hogy 1905. július 29-én Babitsnak arról írt, hogy: „óvatosan olvasgatom Kantot, kibem nagy gyönyörűségem telik” (Lev. 86.), önmagáról pedig megállapította: „megtanultam a német józanságot

és gondolkodást” (Lev. 86.). Nietzsche így, érthetően, ideiglenesen háttérbe szorult érdeklődésében. Augusztus 9-én pl. azt tudatta Juhász Gyulával, hogy a „Nietzsche-könyvre szept. közepe előtt nincs szükségem” (Lev. 88.), augusztus 31-én pedig, amikor Juhász „Zarathustra Gyula”-ként emlegette, inkább Juhász irányultságát, semmint a sajtóját jellemezte (Lev. 89.). S november 2-án, már újra a pesti egyetem hallgatójaként, jellemző mód, az tűnt föl neki, hogy „filozófus” ambíciójú diáktársai mily felületesek, Nietzsche-rajongásuk milyen talmi: „S a filozófusok? Uramisten, ezek a legrosszabbak. Mindég Nietzsche, Nietzsche, mert egypár aforizmáját – a Wolf-féle szótár segítségével – elolvasták.” (Lev. 90.) Ő már, kétségkívül, túljutott az első, még naiv és folszínes rajongáson, s a pusztá korélményen alapuló üres lelkenézést megvetette.

4

Nietzsche nevét nyomtatásban, ha minden igaz, először egy névtelen cikkében, 1905. december 31-én írta le. Ekkor, egyebek közt, úgy vélte, a méltatott Komjáthy Jenő „[a]z egyéniség apostola, mint Emerson, Ibsen és Nietzsche” (LF, 339.). A német filozófus tehát csupán egy hasonlat keretében említődik itt, de ez az összevetés beszédes, és Kosztolányi értékrendjének egyik centrumát jelöli meg: „az egyéniség”-et. Ez már elsősorban nem lelkenezés, ez (ön)reflexió, egyben a filozófus azon vonásának kiemelése, amely valóban jellemezte azt, s amely Kosztolányi számára is igencsak fontos volt.

Úgy tetszik, Kosztolányi személyes gondolkodástörténetében ezt követően zajlott le egy, már bizonyos filozófiai iskolázottságra épülő, alaposabb Nietzsche-stúdium – amely, mintegy járulékosan, megalapozta értését s kialakította egy sor alapelvét.

Az érdeklődés (ismételt) föllizása 1906 áprilisában következett be. Ekkor, figyelemre méltó módon, szinte folyamatosan követelte Babitstól az *Also sprach Zarathustrá*-t. Április 2-án: „A Nietzsche-könyvet [...] – három napra – várva várom, ugyancsak kérem arra is, hogy az összes prózai és verses Nietzsche-fordítását küldje el lehetőleg rögtön.” (Lev. 109.) Április 4-én: „Már kétszer írtam a Nietzsche-könyvről, s még máig sem kaptam meg. Kérem, legyen olyan jó, adja postára, mert föltétlenül szükségem van reá pár napra. Az összes meglevő Nietzsche-fordításait [...] rögtön levelem vétele után küldje, úgy hogy még szombaton megkapjam.” (Lev. 108.) Április 5-én: „... kérem, legyen szíves az »Also sprach«-ot minden fordításával együtt címemre a mondott időre: három napra elküldeni.” (Lev. 110.) Április 17-én: „ne vegye rossz néven, hogy újra figyelmeztetem múltkor tett ígéretére: a Nietzsche-könyvet nagyon várom.” (Lev. 110.) S e könyvet, amelyet „Nietzsche-stílus, kedves, sápadt-arcú és égő-szemű kávéivó” barátjától (Lev. 104.) ily kitaróan követelt, végül meg is kapta. Május 6-án már arról értesítette Babitsot, hogy: „Most [...] Budapesten vagyok [...]. A Nietzsche-könyvet magammal hoztam, s kívánsága szerint holnap vagy holnapután postára adom Nietzsche-fordításával, mely a *Szeged és Vidékében* megjelent.” (Lev. 111.) De ígéretét nem tartotta be, a könyvet egy darabig még magánál tartotta. (Lev. 111.) Állításával ellentétben, nem lustaságból, hanem mert komolyan foglalkoztatta a Zarathustra-probléma.

Mihez kellett a könyv, miért akarta (újra) olvasni ekkor a már ismert Zarathustrá-t? Teljesen bizonyosak nem lehetünk benne, de nagy a valószínűsége, hogy két készülő tanulmányához, a Baudelaire- és a Komjáthy Jenő-tanulmányhoz volt szüksége rá. Az egyik ugyanis augusztus 9-én, a másik augusztus 23-án jelent meg, s mindkettő bőségesen hivatkozik Nietzsche-re. Sőt mindkettő vonatkoztatási pontja a „baseli bölcs”, a „nagy bölcs”, a „nagy ember” (vö. ÉM, 123., LF, 283.). Jellemző például, hogy az egyik cikk szerint „Komjáthy kísérletes bizonyossággal látta meg az *Also sprach Zarathustrának* (1883-1884) problémáit. Ő volt az első magyar ember, kiben a nagy bölcs rokon hűrt öttött meg: *A szám nem ül több diadalt./ Egy többet ér, mint millió!*” (LF, 283.) Baude-laire-t pedig, jellemzés közben, Nietzschevel (és Brunetiéré-vel) kapcsolta össze, s úgy látta, hogy egy „ponton összebogozódik ennek a három egészen ellentétes világnézetű nagy embernek a neve” (ÉM, 123.). Majd, nagyon jellemzően, „Baudelaire Übermensché”-ről beszélt, nietzschei mintába illesztve be a francia költőt (ÉM, 123.), stb. Legalább ennyire érdekes azonban az is, hogy ezzel az együttlátató – mondhatnánk: szinoptikus – módszerrel milyen problémákat tematizált s milyen beállítódáshoz jutott el. Amikor Nietzsche-t „az egyéniség jogainak szószólójaként” határozta meg (LF, 279), voltaképpen korábbi véleményét („az egyéniség apostola”) ismételte meg, hétköznapiabban, a szakrális nyelvtől távolodó megfogalmazásban. Szóbanforgó cikkeiben azonban ennél lényegesen tovább is jutott. Itt mondta ki először, de már nagy nyomatékkal a „tudomány csődjét” regisztráló véleményét, amely utóbb is, mindvégig alaptapasztalata maradt. Baudelaire-t értelmezve erről így írt: „Azt, amit Brunetiére és Nietzsche – öntudatosan említem e két szélsőséget – újabban egyformán hirdettek, a *faillite de la science*-t, a tudomány csődjét, Baudelaire is egész megrázó valóságában érezte [...]. A tudomány nem vált meg bennünket. Ez ember nem halad, legfeljebb a sír felé halad. Az élet céltalan.” (ÉM, 123.) E gondolat önmagában is figyelemre méltó, hiszen a modernitás antinómiáit megtapasztaló ember egyik lehetséges alapmagatartásának tömör summázata. Az alapgondolatnál is izgalmasabb (s Kosztolányira jellemzőbb) azonban, hogy ezt a tételt „három egészen ellentétes világnézetű nagy ember”-nél is fölismerete, ám úgy vélte, közülük a szükséges következtetéseket egyikük sem vont le. „E gondolat káprázató világossága elől mindhárman elmenekültek: Brunetiére a keresztény erkölcshez, Nietzsche a fajember (Übermensch) teóriájához s Baudelaire az egzotikus és különös imádatához.” (ÉM, 123.) Jogos volt-e a „három nagy” elmarasztalása, szempontunkból mellékes. A figyelmünkre az méltó, hogy őket interpretálva Kosztolányi három lehetséges magatartás-változat kialakulását regisztrálta – s vont össze egyetlen horizontba. Ez beállítódásának egyik alapsajátossága. Aligha véletlen, hogy Komjáthyt jellemezve is valami hasonló megoldással élt. Komjáthy – vélte – „szerette a bibliát, az *Also sprach Zarathustrát* s a *Bagavathgítá*-t. Költményeiben is egyformán hangot talál a keresztény, a modern pogány és a hindu költészet” (LF, 280.). Azaz, amikor „nagy embereit” bírálta, valójában az általuk képviselt gondolati lehetőségek összevonását, egységesítését végezte el. Az antinómiákat, úgy látszik, már ekkor kikerülhetetleneknek és föloldhatatlanoknak vélte, amelyekkel mégis élnünk muszáj. (Mélyen jellemző, hogy egyik Nietzsche-karakterizációjában például „a világboldogító egészségről álmodó fejfájós és idegbeteg Nietzsche”-ről szólt. [LF, 280-281.]) A keresztény, a modern pogány és az „egzotikus” keleti egymással való szembenállását, persze, érzékelte, a Baudelaire és Nietzsche közötti „gyökeres, elválasztó különbség”-et például egyenesen abban látta, hogy: „A német költő-bölcs pogány, Baudelaire pedig [...] katolikus.” (ÉM, 123-124.) De – s ez egyik alapvető jellemzője beállítódásának – végső soron egyik lehetőségről sem mondott le; mindegyik elem, mint irányultságának (ha tetszik: „egyéniiségének”) egy-egy oldala, tematizáló eleme megmaradt. Nem kétséges azonban, hogy ambíciójához s lelki alkatahoz leginkább mégis a Nietzsche-nél átszűrött, nietzscheisített baudelaire-i példa állt a legközelebb. Baudelaire-ről írta: „S akárcsak a baseli bölcs, ő is megalkotta a maga ideálját. A Baudelaire *Übermensch*e nyugodtan, hidegen szemléli a világot, megért mindent, a bűnben is meglátja a szépet s a halál és kéjvágy kadávereiben is tud gyönyörködni. *Ami Nietzsche-nél erkölcsstani szempont, az nála tisztá esztétika.*” (ÉM, 123.) Hogy ebben a elemzésben saját magáról is beszél, nemcsak az mutatja, hogy itt voltaképpen már a későbbi „homo aestheticus”-elképzelését anticipálta, de az az egyezés is, amelyet másfél évvel korábbi (1904. dec. 29.) dráma-tervének, a *Julianus apostatá*-nak a szüzséjével mutat ez a fejtegetés. (Julianus jellemzésében ugyanis ilyeneket olvashatunk: „Az én hősem nagy ember”, „tetőtől talpig görög”, s végül „apostatává válik”. Miért? Mert: „Költő, és nem uralkodó. Ősi vadságát megrontotta a keresztény nevelés.” [Lev. 69.]) Önmagát tehát, minden jel szerint, ebben az egyesített keresztény, modern pogány és (egzotikus) keleti morális-gondolati erőterben, de költőként határozta meg. Azaz: a morális természetű problémák nem-morális, esztétikailag is megjeleníthető

átalakítására törekedett. Összhangban Nietzsche nem is annyira rejtett intencióival.

A Komjáthy Jenőről írott cikk megjelenését követő napon, augusztus 24-én, egy Juhász Gyulának címzett levelében Nietzschehez való viszonyát tovább árnyalta. Ekkor, gratulálva Juhásznak újságírói tevékenységéhez, a következő – némileg talányos – követelményt szögezte le: „A tudománytalan Szabadgondolat korában mindenkinek össze kell tartani a tudományos konzervativizmus és a nietzschei reakcionarizmus jegyében.” (Lev. 117.) Ez a megnyilatkozása, noha részleges ellentétben van a tudomány csődjéről megfogalmazott nem sokkal korábbi tételével, egy új, politikai aspektust tesz láthatóvá. Ha figyelembe vesszük a politikai allúziókat, a paradoxális fogalmazást kedvelő, poentírozó szándékot, bizonyossá válik, hogy itt – Nietzsche tekintélyére hivatkozva, s nem is jogtalanul – a politikai „progresszióval” való, tudatos szembehelyezkedés, a „reakcionarizmus” igénye szólalt meg. S ez a hivatkozás, bár kétségkívül Nietzsche gondolkodói gazdagságát leszőkítő megközelítésről árulkodik, nem önkényes interpretáció.

A politikai dimenzió azonban, ha meg is jelent Kosztolányi Nietzsche-recepciójában, másodlagos és kidolgozatlan maradt. Kosztolányit eredendően itt sem a politikum érdekelte. Nietzschehez való alapviszonyát axiomatikus tömörséggel alighanem egyik, Juhász Gyula verseit méltató passzusa adja vissza. Ekkor (1907. nov. 9.) ugyanis nem kevesebbet állított, minthogy Juhász „[k]étségtelenül legnagyobb érdeme, hogy lantjára kapta a jelenkor etikai problémáit, s költőien átélte Nietzsche morálfilozófiáját.” (EÉA, 382.) Ez a tézis leg-alább annyira önarckép, mint Juhász Gyula líratörténeti jellemzése.

Figyelemre méltó, hogy nem sokkal később (1907. dec. 8.), a Zarathustráról írva, Nietzsche könyvét csaknem teljesen esztétikai nézőpontból méltatta. Elismerése itt is csaknem föltétlen, a Zarathustrát „modern életmegnyilatkozás”-ként, „biblia”-ként emlegette, de voltaképpen magasrendű irodalmi alkotásként kezelte. „Zarathustrát lefordítani mindenkoron merészség, sőt vakmerőség. Egy kor, egy egész élet van belesűrítve ebbe a rapszodikus könyvbe; aforizmákká jegesedett hideg igazságok, egyéni szeszélyekből, őrlt hóbortokból emberi és túl-emberi szépségekké nemesült esztétikai értékek szivárványának, kápráztatnak, és villognak itt egy csodás kaleidoszkópban.” (ÉM, 428.) S – aligha szándéktalanul – cikkében nem a „hideg igazságok”-at mérlegelte, hanem az „újszerű nyelvet” dicsérte (s a fordítás nehézségeit ecsetelte): „Ki adja vissza a vakmerő nyelvezetet, mely »szikláról sziklára ugrik«?” (ÉM, 428.) Majd: „Ez a fanyar, kapkodó, keserűmandula-ízű – keserű és illatos – nyelv, úgy látszik, nemigen tűr magán idegen kezét.” (ÉM, 429.) S azt nehezményezte, hogy „csak bágyadtan kapjuk vissza a filozófus Nietzschenek bizarr, eredetieskedő, de egyéni szöficamításait” (ÉM, 429.). Az őt tartósan foglalkoztató, s mintegy Nietzsche emlélmájaként kezelt *Übermensch* ideáról szólva pedig ezúttal elsősorban a szó magyarosítása foglalkoztatta: „Miért »emberebb ember« például az *Übermensch*? Ezren és ezren találgattuk már, hogy fordítsuk Goethe ez ihletes szavát (a nyelvészek »fajembert« és »színembert« ajánlanak), végül mindnyájan visszatérünk a primitív, magyartalan, de kifejező *túl-ember*-hez.” (ÉM, 429.) E fejtegetésében, jellemző mód, még nyilvánvaló „tévedése” (ti. hogy „mindnyájan” visszatérnénk a túl-ember szóhoz) is nyelvi-irodalmi szempontjaihoz igazodott: ambíciója itt már-már a nyelvhasználat előírására tört. Ez a hangsúlyozott esztétikum-központú megközelítés, persze, csak részben fakadt valóságos irodalmi érdeklődéséből. Benne van a Nietzsche-életmű körüli jártasságának igazolási vágya is. Érvéleése ugyanis közvetve erről vall; tanúsítja, hogy nemcsak a magyar fordításból ismeri Zarathustrát, érzéke s ítéleti biztonsága van nyelvi-terminológiai kérdésekben, s még megkülönböztetni is tud, stb. – azaz Nietzsche-értő. Föltételezhető is, hogy ekkor már valóban komoly ismeretekkel bírt; néhány utalása ezt valószínűsíti. (Tudta például, hogy az *Übermensch* szó Goethe leleménye, s Nietzsche „csak” elhíresítette, a *Jenseits von Gut und Böse* magyar fordításához kísérőtanulmányt író Lichtenbergerről tudta, hogy „Nietzsche nagy interpretátora”-ként tartották számon, stb.)

5

A Zarathustráról írott cikk bizonyos értelemben szakaszthatár, ezzel zárult a Nietzsche-vel való intenzív foglalkozás, a fölkészülés Kosztolányi pályájában. Ettől kezdve a direkt utalások, a közvetlen hivatkozások megritkulnak írásaiban. Egy-egy nyitabb allúzió, elszórt utalás jelzi csak, hogy ismerte a német „költő-bölcsét”. 1908. szeptember 13-án például Babits nyelvéről azt írta, hogy „micsoda csodás gondolat-nuance-ok szunnyadnak ebben a szöficamító, különcködő, Nietzsche új nyelvére emlékeztető idiómában” (EÉA, 241.). 1910. szeptember 25-én Schopenhauerrel értekezve az *Übermensch*re utalt, így: „minden nemzedéknek keresztül kell mennie rajta [ti. Schopenhauer pesszimizmusán], hogy *emberebb ember* legyen.” (ÉM, 82.) 1912. november 25-én egy cikkében arról beszélt, hogy Hauptmann „átélte a régi mítosz titokzatos metafizikáját. Az apollóni nyugalmat s a dionüszoszi mámort. Ez a kettősség, ez a görög dualizmus, melyet Nietzsche-vel csak legújabbban kezdünk érezni: a görög világosság és a görög titokzatososság” (ÉM, 246.). Fontos utalás ez, persze, mert az itt emlegetett „görög világosság” már a később oly nagy meggyőződéssel hirdetett „latin világosság” előképe, s mint ilyen, jelzi, hogy ez esetben is nietzschei genézissel kell számolnunk. Az utalás azonban, sajnos, ez alkalommal is kifejtetlen, önmagába zárt – az érvelés centrumában itt sem a „baseli bölcs” állott. Közel két évvel később, 1914 márciusában pedig Nietzsche már mint emlékére hivatkozott, egyetemi éveiről szólva említette nevét. (EÉA, 386-387.) Sőt 1915. április 16-án, egy cikkében azt is bevallotta, hogy első ifjúsága filozófus-kedvence könyveit rég nem vette kezébe: „Az író vagy gyermek, vagy kamasz, írja valahol Nietzsche, és ez a mondás, amit régen láttam, s azóta régen elfeledtem, hirtelenül eszembe villan most, e könyv olvasása után.” (EÉA, 439.) De azért a nietzschei tézisek és megfogalmazások valamiképpen éltek benne; 1916. május 14-én pl. azt írta Shakespeare-ről hogy: „Mindent megértett. *Túl volt a jón és rosszon*.” (ÉM, 18.) Ami elég nyílt utalás Nietzsche-re. Ám 1917. decemberében a német filozófus újra csak mint ifjúkori tájékozódása emléke jelenik meg egyik cikkében – ezúttal megintcsak egyetemi éveit vezető inspirátoraként emlegette. (EÉA, 150-151.)

Az újabb fordulat, a Nietzsche-élmény bűvópatak-helyzetből való újabb fölszínre kerülése a forradalmak traumájára s Thomas Mann tekintélyére vezethető vissza. A nagy világégés, úgy látszik, aktuálissá tette az addig félig-meddig hibernált Nietzsche-életművet, visszamenőleg is igazolta előrejelzéseit, Thomas Mann Nietzsche-interpretációja pedig lehetővé tette Nietzsche antipolitikus aktualizálását. Ennek a mélyebb elemzést kívánó, de itt csak megemlíthető fordulatnak az első manifeszt jele Kosztolányi 1920. márciusi cikke, amelyben Mannról a következő passzus is olvasható: „Közvetlenül a német forradalom kitörése előtt jelent meg erősen időszerűtlen, konzervatív-pesszimista könyve, a *Betrachtungen eines Unpolitischen*, mely hitet tett a németiség szellemi világkületése mellett, Wagner, Nietzsche és Schopenhauer nevére, és számos keserű vitát keltett ellene, otthon is, külföldön is.” (ÉM, 338.) A német költő-filozófus emlegetése, látszólag, itt sem több alkalmi, szituáció diktálta utalásnál, valójában azonban a Nietzsche-t zászlóként meglobogtató Thomas Mann magatartása közvetlen igazolása volt Kosztolányi aktuális magatartásának és élethelyzetének. Az ő magatartása is „időszerűtlen”, „konzervatív-pesszimista” és a (magyarság) „szellemi küldetését” igazolni vágyó volt ekkoriban. S – az *Új Nemzedék* munkatársaként, a *Vérző Magyarország* (1920) összeállítójaként – ő is „keserű viták” részese lett. Értékeinek védelme s ugyanakkor „a” politikától való elhatárolódás-függetlenedés pedig a legszemélyesebb – s mint tudjuk: tartós – igénye volt. (Vö. Kiss 1979. 33-102.)

A *Betrachtungen eines Unpolitischen* „fölfedezésének” így messzemenő következményei lettek. Azzal, hogy a mintaként és igazolásként szolgáló, súlyos tekintélyű Mann az attitűdjét megnyilvánító írásában Kosztolányi fiatalkori nagy ösztönzőjét mutatta föl

kikezdetetlen szellemi autoritásként, úgy tetszik, újra aktuálisra tette, vagy legalábbis igazolta Nietzsche-t. S ezzel Kosztolányinál kezdetét vette egy, a korábnál lényegesen kevésbé hivatkozott, de annál mélyebb s következményeiben lényegesebb Nietzsche-recepció. A direkt hivatkozások száma ugyan továbbra sem nőtt lényegesen, de ezek többnyire mindig fontos vonatkozásokat tesznek láthatóvá.

Ebben az összefüggésben beszédes tény, hogy egyik, 1921. februári, Adyt még méltató cikkében, a dicsérhető vonásokat keresve azt emelte ki, hogy költőtársa publicisztikájában „[g]yakran fölbukkan [...] a zsidó-keresztény világszemlélet és a hellenizmus ellentéte, úgy, ahogy Nietzsche megfogalmazta.” (EÉA, 215.) Hogy ez a megállapítás tárgyilag helyes-e, szempontunkból mellékes, de az a tény, hogy a szóbanforgó ellentétről tudott, s azt aktuális és lényeges összefüggésként kezelte, fontos. Később, más kontextusban még szólnunk kell erről; Kosztolányi egyik alapvető kontroverziójáról van itt szó. S az is figyelemre méltó, hogy egy másik, ismét Thomas Mannal foglalkozó cikkében, 1922 januárjában újra a *Betrachtungen eines Unpolitischen* értelmezésére vállalkozott: „Thomas Mann, aki távol állt minden politikától, a háború végén, közvetlen a német forradalom kitörése előtt kötelességének érezte, hogy mint a szépség és lelkiismeret írója, dacolva a fél világgal s egy divatos eszmearámlattal, hitet tegyen az életakarát mellett, melyet csak »német militarizmus«-nak neveznek, és megvédje a németiséget, a zene és gondolat, Schopenhauer, Wagner és Nietzsche népét, az »állati-isteni« kultúrát a kispolgári-jelszavas civilizációval [...] szemben.” (ÉM, 340-341.) Ez a szöveghely nem 1920. márciusi cikke vonatkozó passzusának pusztán megismétlése, vagy variációja; lényeges pontokon viszi azt tovább. A politikától való távolságtartás és a „szépség és lelkiismeret” írói normaként kezelése önmagában is fontos vonása alakuló önarcképének, ennél azonban fontosabb, hogy ez az érvelés már jórészt Nietzsche érveire támaszkodik. Az „életakarát” emlegetése, az „állati-isteni» kultúra” és a „kispolgári jelszavas civilizáció” szembeállítása már félreérthetetlenül nietzschei gondolatmeneteket aktualizál. S hogy a németiségnek „Schopenhauer, Wagner és Nietzsche népe”-ként való emlegetésével mily magasra helyezte Nietzsche-t, mutatja, hogy egy másik összefüggésben úgy beszélt a németiségről, mint „amely a világnak a két legnagyobb kincset adta, a metafizikát és muzsikát” (ÉM, 247.). Thomas Mann tekintélye tehát nemcsak magatartása „apolitikus” vonásait erősítette és igazolta, de Nietzsche-nek is új aktualitást adott.

Ezt követően Kosztolányi mégis évekig nem emlegette nyomtatásban Nietzsche nevét. S 1928-ban, egykori főszerkesztőjéről, Vészi Józsefről cikkeze is lényegében csak emlékezését írta meg. Arról beszélt, hogy a Vészi-féle *Budapesti Napló* szerkesztőségében (tehát 1907 körül) „a környezet bátorított. Költők, regényírók és novellisták dolgoztak itt, Ady Endre, Szép Ernő, Kabos Ede, Bíró Lajos, Lengyel Géza, Hegedűs Gyula. Egyik asztalnál Csáth Géza Wagnert és Puccinit füttyörészte, a másikon tudósok vitakoztak Herbert Spencerről és Nietzsche-ről.” (EÉA, 31.) Azaz, a német filozófus – legalábbis nyilvánosan – csak mint nosztalgia tárgyát jelent meg. Ugyanez mondható el egy másik, ugyancsak emlékező cikkéről is, amelyben – 1933. január 22-én – a Négyes-szeminárium légkörét idézte föl. (EÉA, 39.) Ám két hónappal később, 1933. március 26-án, figyelemre méltó módon, Nietzsche-t újra Thomas Mannra hivatkozva s vele összekapcsolva emlegette: „Csak kutyafuttában érinthetem egyéb olvasmányaimat” – jegyezte meg ekkor. „Thomas Mann emlékezésére Wagner nagyságáról és szenvedéseiről. Párizsban tartotta az ő régi, dicső háromságáról: Nietzsche-ről, Schopenhauer-ról, Wagnerről.” (ÉM, 458.) 1919 utáni Nietzsche-recepcióját tehát, úgy látszik, az emlékezés alkalmi és – jórészt – a nagy német író (akivel, tudjuk, személyes kapcsolata is volt) alakították. S bár Thomas Mann Nietzsche-méltánylása fontos vonatkozásban erősítette önképét, igazolta beállítódása jogosultságát (a homo aestheticus pozíciót nyilvánosság elé vivő *Önmagáról* éppen ebben az időszakban született, 1933 januárjában jelent meg a Nyugatban), Nietzsche-t nyilvánosan már nemigen vállalta.

Utolsó explicit Nietzsche-hivatkozása, egy hosszabb cikk zárlatában, 1935. április 7-én jelent meg nyomtatásban. Ebben az okfejtésben „Nietzsche, aki annyi mindent tagadott”, „a nyájerkölc megvetője”-ként s „a hősi erkölcs hirdetője”-ként jelenik meg, olyan művészi fogékonyságú emberként, aki „az emberiben nagyszerűbb” bálmulója volt (LF, 70.). Nem kétséges, némileg ez az interpretáció is önarckép, de nem önkényes vagy megalapozatlan. Kosztolányi, aki felesége emlékezése (Kosztolányiné, 1990. 250.) szerint egész életében a német költő-bölcs „bálmulója” volt, alkatilag is rezonált a Zarathustra írójára.

6

A nyílt, közvetlen hivatkozások áttekintése nyilvánvaló teszi, hogy Kosztolányi viszonylag korán „fölfedezte” magának Nietzsche-t, a német költő-filozófus azonban utóbb csak változó mértékben foglalkoztatta. Az 1904 és 1906/07 közötti pár év a megismerkedés és az életművel való intenzív foglalkozás időszaka volt, utóbb, több mint egy évtizedig, kb. 1919-ig a jelek szerint nem nagyon emlegette (s nem is igen olvasta), Thomas Mann 1919-es esszéjének megismerését követően azonban, ha nem is az egykori intenzitással, de immár tudatosan fordult újra a nietzschei életmű felé. A Zarathustra írójának „hatásával” tehát lényegében egész alkotói pályája során számolni lehet. A közvetlen hivatkozások azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy az *Imígyen szólta Zarathustra-t* és a *Túl jön és rosszon* kötetet már az első időkben is ismerte, németül és magyarul egyaránt olvasta. Ismerte az akkor legfölkapottabb interpretátor, Henri Lichtenberger Nietzsche-könyvét és annak (előszóként is lenyomatott) tanulmány-sűrítettét. (Vö. magyarul: Lichtenberger, 1907.) Tudta, sőt nap mint nap tapasztalta, hogy nemzedéke, mindenekelőtt Babits és Juhász – fiatalon – szintén Zarathustra-rajongó volt, neves kortársai közül pedig az általa ambivalensen megítélt Ady és – utóbb – a föltétlen tekintélyű Thomas Mann egyaránt nagyra becsülte Nietzsche-t. Az is nyilvánvalóan tekinthető, hogy ez a hatás kombinálódott más filozófusoktól (és költőktől) nyert impulzusokkal, s a „megváltó” nézeteit, az első lelkesedés után, már igen hamar megrostálta a maga számára. Elszórt utalásaiból az is sejthető, hogy őt elsősorban a morálkritikus Nietzsche nézetei foglalkoztatták; a „nagy tagadó”, aki ugyanakkor a civilizációs hanyatlással szembeszegette a maga „hősi” erkölcsét. Magyarán, Nietzsche-ből a nihilizmus és a nihilizmus meghaladásának igénye inspirálta elsődlegesen; életművének az e témakörbe sorolható jelenségei mögött minden elemzésnek számolnia kell valamiképpen a német filozófus példájával és ösztönzésével. Alapos okkal föltételezhető az is, hogy a sokat és intenzíven olvasó, nagy könyvtárat gyűjtő s németül is jól tudó Kosztolányi az évek során végigolvasta az akkor hozzáférhető Nietzsche-életművet. Azokat a könyveket is tehát, amelyekre cím szerint nem utalt. A magyarországi recepció tanúsága szerint (vö. Kőszegi [vál., szerk.] 1996., Laczkó, 1996.) ehhez az olvasási kedvhez a magyar nyelvű kiadások önmagukban is viszonylag bőséges inspirációt adtak.

Ám éppen Kosztolányi folyamatos olvasási kedve, a sok-könyvű ember olvasói rutinja figyelmeztet bennünket arra, hogy más dolog valamit olvasóként ismerni, s más az olvasmányokból valamit gondolkodásunk integráns részévé hasonítani. A „hivatásos” olvasó, tudjuk, egész életében olvas, alya folyamatosan befogad és töröl. A Kosztolányi-életmű alakulástörténetének mélyebb megértése szempontjából így nem a pusztán szövegismeret, sőt nem is az alkalmi, csupán pillanatnyi impulzusokat tükröző Nietzsche-allúziók az érdekesek (jóllehet egy adott szövegben ezeknek is lehet releváns szerepük). Az igazi – megválaszolendő – kérdés az: vajon a pillanatnyi- esetleges impulzusokon túl számolhatunk-e Kosztolányi gondolkodásának egészét alakító, tartósabb impulzusokkal is? A gondolkodástörténet lényeges „tetelei”, tudjuk, sohasem valaminő előzményektől mentes „tisztá” kreativitás termékei. A legeredetibb fölismerés is voltaképpen csupán valamely tradíció része – szem a láncon. Amikor gondolkodásunk valamely, egy sor továbbit is

preformáló alapelve kialakul, egy már létező tradícióhoz csatlakozunk, azt folytatjuk, alakítjuk, módosítjuk – vagy éppen tagadjuk. Az „ész-előítélet” (hogy stílszerűen magát Nietzschét idézzük), még érzeink tapasztalatait is preformálja, a világot egyáltalán nem „szabadon” konstruáljuk meg. Nem volt ez másként Kosztolányi esetében sem. Az ő (szöveg)világ-konstrukciói is magukon viselik azoknak a tradícióknak a nyomait, amelyekhez – öntudatlanul bár, vagy nagyon is tudatosan – csatlakozott. A kérdés csak az, a Nietzsche-életmű vajon ezek egyike volt-e?

Ha a Kosztolányi-életművet a Nietzschéével összevetve gondoljuk végig, egyértelművé válik, hogy Kosztolányi írói attitűdje, gondolkodása számos vonatkozásban a Nietzschéére „támaszkodik”, azt folytatja, értelmezi át s használja föl – saját aktuális szituációja szerint.

A „hatás” tényét már a kortársak is érzékelték. Első könyvének (*Négy fal között*, 1907) kritikusai rendre utalnak erre (vö. Bori, 1986. 47-51.). A jóbarát Juhász Gyula pl. úgy vélte, hogy e kötetben „többezer éves hurokon sikonganak és harsognak a magyar nietzschei gondolatok” (JGYÖM 5:112., idézi Bori, 1986.51.), Ady pedig nevezetes kritikájában arról beszélt, hogy Kosztolányi ihletői könyvek. „Keddi Plátón, Pánon vagy Zarathustrán, végzi Lenaun, Petőfin, Kosztolányin...” Majd: „Fordít és teremt, és Horatiustól Danten át Byronig s ha kell, Nietzschéig s lbenig megcsinálja, ami a magyar lírából hiányzik.” (AEÖPM 8:226.,228., idézi Bori, 1986. 47. és 48.) S az egy nemzedékkel fiatalabb Szabó Lőrinc, már Kosztolányi halála után, a hatás lényegét is megjelölte, amikor a *Kárváról* szólva „az elfinomult dekadencia viharos erőmutogatásáról, nietzschei mámor érzéséről, színekről és misztikus pátoszról” beszélt. (Idézi Bori, 1986. 95.) Ezt a megfigyelést a (korai) filológiai is megerősítette; Lengyel Béla (1938) például fölfigyelt arra, hogy *A gyilkosok* mottója (*Übermensch*) emblematikus idézet Nietzschétől, s mint ilyen félreérthetetlen vallomás. Maga a vers pedig meglehetősen nyílt parafrázisa a sokféle formában megjelenített nietzschei heroikus attitűdnek:

*Állnak komor homlokkal, bús csoportba,
Mint elfogott nemes vadállatok
S birkóznak a valóval fogcsikorgatva
És ajkukon vad fájdalom dadog.*

A „valóval viaskodó” „nemes vadállatok” képe azonban, noha a Nietzsche-követés jellegzetes tünete (vö. prachttelle blonde Bestie), nem igazán érdekes. Ha ennyi lenne a Nietzsche-olvasás hozadéka a Kosztolányi-életműben, nem lenne érdemes vele foglalkozni. Közlebb kerülünk a probléma meritumához, ha fölismerjük, hogy *A gyilkosok* is, s a Lengyel Bélától és Bori Imrétől idézett többi fiatalkori vers is gondolkodástörténetileg az oppozíció, az uralkodó morállal való – tudatos – szembefordulás versei. Ez pedig – túl a divatkövetésen – Nietzsche intencióinak mélyebb megértésére vall.

De miért érdekes ez? Azért, mert messzemenő gondolkodástörténeti következményei vannak, s a megtagadott morál megtagadásának motivációja és érvrendszere sokat elárul erről a pozícióról. Nietzsche ugyanis, mint ismeretes, azért tagadta az uralkodó (keresztény) morált, mert az szerinte az élet lehetőségeit ássa alá, s egy hibás – bár csábító – értékmegfordításnak az eredménye. Ebből pedig, vélte, egyenesen következik a hibás értékmegfordítás hatálytalanításának és ellensúlyozásának követelménye. Ennek a logikának kétségkívül az a kérdése a sarokköve, hogy miből állott a hibás értékmegfordítás, azaz, mit is kell ellensúlyozni? Nietzsche válasza erre egy – legalábbis többértelmű – metafora. A Kosztolányitól is forgatott *Jenseits von Gut und Böse* 195. szakaszában azt mondja, hogy az (antik) zsidó nép „jelentősége” abban áll: „vele kezdődik a rabszolga-felkelés a morálban” (JGB, 73.). „A zsidók – »a rabságra született nép«, ahogy Tacitus s az egész antik világ mondja, »a népek közt a választott nép«, ahogyan ők mondják és hiszik –, a zsidók vitték véghez az értékek megfordításának azt a csodatettét, amelynek köszönhetően a földi élet néhány évezredre egy új és veszedelmes bájra tett szert – azt, hogy »gazdag«, »istentelen«, »gonosz«, »erőszakos«, »érzéki«, az ő prófétáik olvasztották eggyé, s a »világ« szóból ők vésték először szitokszót.” (JGB, 73.) Hogy Nietzsche az értékeknek ezt a „veszedelmes” megfordítását, az antik zsidósághoz kötötte, szempontunkból mellékes kérdés, annál fontosabb azonban az, hogy a keresztény morál lényegét éppen ebben a megfordításban látta – s egyre következetesebben elutasította. A kései Genealogiában a kereszténységet már egyenesen ebből a zsidó ressentimentből eredeztette s mint ilyent utasította el (vö. Kunszt, 1997. 182-186.). S morálkritikája éppen azoknak az értékeknek a rehabilitálására tört, amelyeket az antik zsidóság nyomán a kereszténység megtagadott. Hogy a „nemes vadállatot”, azaz a nietzschei „pompás szőke bestiát” dicsőítő fiatal Kosztolányi itt a morálkritikus Nietzschét követte, egyebek közt jól mutatja a Juliánus apostatáról tervezett drámájának (korábban már érintett) vázlata. Ebben ugyanis, saját interpretációja szerint, „a héber és görög, a keresztény és pogány világ közt” zajló „eszmeharcokat” mutatta volna be, s ezek lényege szerinte valójában „az erős és a gyöngék harcának problémája”. S ebben a drámában kívánta megmagyarázni „Nietzsche gondolatának keletkezését, hogy jöhet-e létre a »prachttelle blonde Bestie«-nek ideája éppen a keresztény alázatosság ellenképül”. Állásfoglalása pedig félreérthetetlen: Hőse, akiben „sok ízés van”, „tetőtől talpig görög”, s tragédiája az, hogy – noha „nagy ember” – „nem érti meg a korát, nem lát tisztán, csak sejt. A pogány vallás reformálása nem sikerül neki. Költő, és nem uralkodó. Ősi vadságát megrontotta a keresztény nevelés, se pogány, se ariánus. Minden tettében azonban nagy. Úgy is bukik el.” (Lev. 68-69.) Hőseinek tragikái vétsége tehát az, hogy – megrontva a keresztény neveléstől, s ütközve benne a költő-és uralkodó-szerep – nem tudja levonni a szükséges következtetéseket a maguk teljességében. Nem tölti be a „prachttelle blonde Bestie”-szerepet.

Vitakérdés lehet, persze, Julianus apostata konfliktusa hű tükre volt-e Kosztolányi személyes konfliktusának. A császár „költő, és nem uralkodó”-ként való jellemzése erre vall – a költő és uralkodó szembeállítása, tudjuk, önmaga tematizálásának később is egyik alapesete maradt. Az azonban bizonyos, a drámaterv tragikái „tengelyét” a nietzschei problematika jelöli ki. S a zsidó-keresztény morálnak ez a problematikusként, sőt – olykor – elutasítandóként való kezelése, minden jel szerint, tartós, később is élő fejleménye volt Kosztolányi gondolkodásának. Beszédes bizonyíték erre a nevezetes Ady-vitában (1929) Komlós Aladárnak tett vallomása: „a latin műveltségen – írta ekkor – oly világnézetet értek, mely távol áll a zsidó-keresztény mithikától, a bibliától, mely számomra mindig idegen volt. Ezt természetesen nem fejthettem ki a nyilvánosság előtt.” (Lev. 585.) Ez a vallomás világossá teszi, hogy a latin világosság eszménye valójában a nietzschei morálkritika kódolt (és saját ízéséhez, szerepköréhez igazított) változata. Márpedig ez az eszmény, a stílus – s mindenekelett: a gondolkozás! – „latin világossága” meggyőződése centrumában helyezkedett el. (Maga a „latin világosság” kapcsolat egyébként, mint a Hauptmannról írott cikk [ÉM, 246.] mutatja, eredetileg a közvetlenül Nietzschére utaló „görög világosság” volt.)

Ennek a zsidó-keresztény „világnézetet” tagadó, „heroikus” („modern pogány”) ideálnak a magasztalása, persze, korántsem következmények nélküli beállítódás. Aligha véletlen például, hogy – mint erre Bori Imre fölhívta a figyelmet – a Modern költők (1914) futuristákról adott jellemzése, még közvetlenül a világháború kitörése előtt is, ilyen érvekkel teltett: „Hitük szerint [...] – olvashatjuk itt a

futuristákról – az új ember kemény és hősi. Szereti az erőszakot. Megveti a múltat, mely minden tettét elvannaszítja. Nem szégyelli az ösztöneit se”. Majd: „A futuristák reakciósak. Túlzottan patrioták, a háború, a vérontás prédikálói, hívei mindannak, ami erő, tett, bátorság.” (Kosztolányi, 1914. 425., idézi Bori, 1986. 105.) Itt, alig leplezetten, Kosztolányi saját eszményei jelennek meg, mindaz, ami vonzotta, de amit ilyen direkt módon vallott volna meg. (Még a reakciós minősítés sem a distancia jele; emlékezzünk rá, Kosztolányi már egyik fiatalkori levelében is a „nietzschei reakcionarizmus”-ra esküdött [Lev. 117.], a húszas évek elején pedig – nyilvánosan – nemcsak az Új Nemzedékben, de a Nyugatban is öntudattal vallotta magát konzervatívnak [Nyél, 331.]) Aligha véletlen tehát, hogy a világháború kitörését követően, ahogy már Bori észrevette, teljesen hasonló szellemben cikkezett. 1914 novemberében például így írt: „Ma a férfi a legmagasabb férfigasaslatokig emelkedik: hős lehet.” S még 1916 decemberében is, keserű tapasztalatok után is úgy jellemezte korát, mint amely „cselekedetre rendelődött, az akciót, a küzdelmet, a mozgalmasságot, a drámát kívánja minden ízével”. (Idézi Bori, 1986. 105.) A politikai légkör, az ún. háborús közhangulat tehát, nagyon is előzetes – nietzschei – séma szerint modulálta aktuális megfogalmazásait. E megnyilatkozásait, persze, mindig is jellemezte némi öncenzúra; mint gyakorló újságíró, tisztában volt vele, hogy mi az, ami egy adott helyzetben megírható, s mi az, ami csak kódolva fejezhető ki. Utóbb pedig a politikától egyre jobban eltávolodott, s ez még inkább megszürtte ilyesféle vonzalmi kifejezését. A zsidó-keresztény „világnézetet” tagadó „heroikus” ideál azonban teljesen soha sem hullott ki vonzalmi közül; szublimált formában utóbb is kimutatható életművében. Ennek bizonyítására elég talán két jellegzetes példát fölhozni. Az egyik a Marcus Auréliusról írott novella (Aurélius, 1931.), amelyben a filozófus császár a kegyetlenség szükségességéről beszél. Itt, a véten gyereket meggyilkoló őrről a következőket mondja: „Rettenetes napokat élünk, fiam. Egy világ recseg eresztékeiben. Meg kell mentenünk ezt a világot. Sajnálom a kis Avidust [a meggyilkolt fiút.], De még jobban sajnálom ezt a világot, ezt a nagy és szép világot, mely annyi évszázadig fényeskedett bölcsével, szónokaival, költőivel s most a sötétség felé gurul. Erő kell nekünk, erő. Az erőt onnan vesszük, ahonnan lehet: a természettől. Ez az ő is a természet vak ereje. Ösztönösen kegyetlen mindenkivel, aki ellenszegül neki: a harctéren a kvádokkal, itt az országban a rendbontókkal, akik szét akarják rombolni, amit mi építettünk. Most durván és botorul cselekedett. De mennyi jót tett ezzel a vadságával és mennyi jót fog még tenni a jövőben, mikor ugyanezzel a vadsággal ront a gonosztevőkre.” (HKE, 257.) Majd, ha lehet, ezt az érvelést még tovább erősíti: „Bizonyára elmebeteg [ti. a gyilkos őr]. Ezért oly megbízható. De a babyloniaiak, a perzsák, a görögök – a finom görögök is – fölhasználták az ilyen elmebetegeket a maguk céljára, egy vélt nagyon jó érdekében s ezt művelte minden nép, minden korszak, minden császárság, minden köztársaság, kivétel nélkül. Mit fintorgatod az orrod? Undorodsz ettől? Én még jobban undorodom, fiam. Mi, akik gondolkozunk és érzünk, elfordulunk ilyesmitől. De, sajnós, szükségünk van rá. A belőle származó nyugalmat és biztonságot mindnyájan elfogadjuk és élvezzük. Hát nincs jogunk megvetni. Ez álszentség, hitvány keleti álszentség. Tiszták csak addig lehetünk, amíg gondolatainkkal játszunk.” (HKE, 257-258.) Ez az érvelés, úgy hiszem, önmagáért beszél, s csak mint Nietzsche-inspiráció érthető meg igazán. Három – közvetlenül Nietzsche-re utaló – elemét itt is érdemes kiemelni. 1. A kordiagnózis: a hanyatlás konstatálása, 2. „a keleti álszentség” elvetése, 3. az erő, méghozzá a természetként megnyilvánuló erő piederesztálra emelése. Itt bizony nem a történeti Marcus Aurélius beszél, hanem a Nietzsche-n iskolázott magyar költő. (A Nietzsche-től való részleges elmozdulás persze itt sem hagyható szó nélkül. A költő és a császár megkülönböztetésével, illetve az előbbinek az uralkodói gyakorlatból való kivonása révén, egy kiskaput – ismételtelen – nyit magának.) A másik példa, amely a beállítódás következményei között tárgyalható, Esti Kornél (egyébként korántsem egyszerűen interpretálható) figurájának megteremtése. A maga meglehetősen bonyolult és rafinált módján ez az irodalmi figura – legalábbis egy síkon – a „gonosz” (tehát a nietzschei értelemben antikeresztény) Kosztolányi szócsöve. E felfogás ellen nem érv, sőt inkább nagyon is megerősíti azt, hogy Esti alakja egyben a világosan látó, tragikus személyiségnek is példája. (Sőt, az Esti-figura s az egész Esti-szituáció ezen kívül is sok-sok szállal kapcsolódik a nietzschei életműhöz; az élet céltalanságának, a nihilizmusnak eszméje éppúgy megemlíthető itt, mint az ezzel – látszólag – ellentétes játék iránti vonzalom stb.)

7

A „heroikus” ideál, amelyet Kosztolányi is átvett, ahogy jeleztük is, az élet ellehetetlenülésének, a nihilizmusként értelmezett kereszténységnek a gondolati ellensúlyozása. Új feladathoz „új” eszköz. Ez, a maga logikáján belül, konzekvens választás. De, fölmerül a kérdés, elégséges eszköz-e? A hanyatlás („a nihilizmus”) kor-tendenciájának (vö. Kunszt, 1997. és Nyél, 326-331, különösen 327.) ellensúlyozásához elegendő-e a pusztá heroizmus? Nyilvánvalóan nem. Nietzsche eszköztárában tehát ehhez az attitűdhez egy sor további beállítódás-elem is társul. Közülük, mint amúgyis szorosan összetartozókat, kettőt itt is célszerű kiemelni. Az egyik az igazság/hazugság-tengely radikális átértelmezése, a másik a világ (valóság) fikcionalizálása.

A lehetőséget – tézisszerű tömörségben, sok későbbi fejleményt pontosan előre jelezve – Nietzsche a *Jenseits von Gut und Böse* 34. aforizmjában fogalmazta meg. Ezt a szövegrészt érdemes három részre tagoltan, de folyamatosságát meg nem szakítva idézni:

[1] „Hogy az igazság értékesebb a látszatnál, mindössze egy morális előítélet; ráadásul a leggyengébben bizonyított feltevés, ami csak akad a világon. Ismerjünk be legalább egyetlenegy: *semmiféle élet nem állna fenn egyáltalán, ha nem a perspektivikus értékelések és látszatok talaján állva*; s ha egynemely filozófus erényes lelkesültsége és lükesége nekifogna a »látszatvilág« teljes kiiktatásának, feltéve, hogy erre képesek volnátok, nos, »igazságotokból« sem maradna meg semmi! [2] Egyáltalán, mi készlet minket *arra a feltevésre, hogy van valami lényegi ellentét »igaz« és »hamis« közt?* Nem elegendő-e a látszatok fokozatosságának feltevése, mintegy a látszat derűsebb és sötétebb árnyalatainak és egy ösztönusnak a feltevése, – különböző valueurok gyanánt, hogy a festők nyelvén szóljunk? [3] *Miért ne lehetne a világ, melyhez van valami közünk, miért ne lehetne fikció?*” (JGB, 34.)

Nem kétséges, ez az okfejtés voltaképpen a mai, ún. posztmodernnek az episztemológiai előrejelzése, jórészt még kérdések – de állítást sugalló kérdések – formájában. Tézisei világosak: (1) igazság = morális előítélet, (2) nincs lényegi ellentét „igaz” és „hamis” közt, csak „valueurok” és „össztónus” lehetséges, (3) a világ (valóság) = fikció. A következtetés tehát logikus, minden pusztán a „perspektívák” váltakozásán és összjátékán múlik. Ebből a pozícióból, ti. a „perspektivikus” értékelések és az így megteremtett (korábbi negatív státusát elvesztő) látszatok igazolásától legalább három irányban nyílik út, s Kosztolányi a maga módján mindhármát végigjárta.

Az első út az *éltető hazugság* igenléséhez (s mindennapi gyakorlásához) vezet. Téved Szegedy-Maszák Mihály (1998. 48., 53.), amikor a hazugság-problémát a Kosztolányi-életmű vonatkozásában irrevelánsnak minősíti. Kosztolányi nemcsak napi életvezetési gyakorlatában élt vele (mint ezt Márton László [1997] jó érzékkel konstatálta), de – s ez a döntő – íróként is; a „perspektíva-váltás” – hazugságként fölfogva – tudatos írói elve volt. Már korán, húsz évesen, az igazsággá váló hazugság megalkotásában jelölte meg a művészs szerepét: „Az ő élete az írás, az, amit ír, azt általában, s az alkotás varázskohójában igaz lesz a hazugság, és az élet csak a legdurvább formákat szolgáltatja az alkotáshoz. Amit a mai író, a jó, a nagy író az írás tüzeiben mond, az mind szívből jön, az mind *heart song*, ha jó az alkotás. Ha rossz – ki törődik a rossz alkotásokkal?” (Idézi Bori, 1986. 28.) S aligha véletlen, hogy még kései írásaiban is az igazság csupán mint káprázat jelenik meg (vö. Bori, 1986. 223-224), cikkeiben, novelláiban és regényeiben pedig

ezerféle változatban és összefüggésben tematizálta a hazugságot. Sajnos, ennek az anyagnak a részletes bemutatása és értelmezése szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit, így, mivel e témáról úgyszólván külön tanulmányt tervezek írni, ez alkalommal csak egyetlen példát említek meg. A *Tengerszem* kötet (1936) *Hazugság* című novellája ugyanis valóságos hazugság-elméleti értekezés, a hazugság – játékos-cinikus fölhangú – apologetikája, s arra tanít: „Hogy is kell hazudni?” (Tsz, 164.) Az egész novella idézhető volna, minden mozzanata lényeges. Legfontosabb hozadéka azonban kétségkívül a hazugságnak az igazság helyére állítása – mint az egyedüli valószerűé. Én, mondja itt az elbeszélő, „nem is valóságot hazudtam, hanem egy valódi hazugságot.” Miért? Mert: „Ezek jobb hazugságok. Miért? Azért, mert valószínűtlenek. A [hétköznapi, szokványos] hazugságok valószínűsége törekszenek – ez egyik ismertető jelük – s így, mikor az emberek ilyen valószínűtlen, vakmerő képtelenségeket hallanak, legkevésbé se gondolnak arra, hogy hazudnak nekik, mert ezek a [jobb] hazugságok olyan átlátszóak mint a hazugságok általában, a legbárgyúbb hazugságok, melyek már oly bárgyúak, hogy nem is hazugságok.” (Tsz, 164.) Ilyenkor „a hazugság az élmény és a valóság fényében ragyog. Csak a valószínűtlen igazán valószínű, csak a hihetetlen igazán hihető.” (Tsz, 165.) Ebben az okfejtésben természetesen nem a hazugság mint praktikus életvezetési javallat az igazán érdekes. A lényeges, úgy hiszem, a világ leírhatóságának episztemológiai megfordítása, a pólusok cseréje. Ugyanaz a mélyebb motiváció (ti. hazuggá vált világ új perspektívába állítása) érhető itt tetten, mint mesterénél, Nietzsche-nél. S következményei is messzire visznek – egy új realitásfokozat, egy új realitásváltozat tételeződik itt. (Bori Imre szeméti dicséri, hogy Kosztolányi e pozíció felé való elmozdulását, már egy 1908-ban született szövegben is fölfedezte. Szerinte ugyanis Kosztolányi „1908-ban már fokozatait veszi számba a valósággal való szembenézésnek, amikor az *álmodni* mellett beszél *képzeldésről* és *hallucinációról* is – novella hősei ezekkel a lehetőségekkel élnek, a maga módszerét pedig a *Szombat délután* című elbeszélésének e körbe nagyon is illő epizódjában a *koholni* igével jelöli meg.” [Bori, 1986. 62.]) Ennek az új realitásváltozatnak a „kidolgozása”, persze, íróról lévén szó, egy sor prózapoetikai következménnyel is járt, de ez egy másik, itt nem tárgyalható kérdéskör. S arra is legfőljebb utalni lehet, hogy a *Hazugságban* tételezett új realitásmódus Nietzsche-nak egy másik – kései – művével, a *Bálványok alkonyával* is összhangban van; ennek híres tézise ugyanis szinte közvetlen előképe a Kosztolányi képviselte elvnek: „A »látszat-világ – mondja itt Nietzsche – az egyetlen világ: a »való világot« csak úgy odahazudják.” (BA, 6.)

A második út a „homo morális” pozíció elvetése s a „homo aestheticus” pozíció eszményítő tételezése irányába nyílik. Ez, ha elfogadjuk a Nietzsche-i tézist, miszerint az igazság pusztán morális előítélet s az élet feltétele a látszatok elfogadása, teljesen logikus választásnak tekinthető. A perspektívákat váltogató, látszatokra építő, fiktív világban mozgó beállítódás ugyanis par excellence esztétikai beállítódás (vö. Welsch, 1997., Kibédi Varga, 1996.) A világot átesztétizáló Nietzsche-i pozíció tehát egy másik gondolkodástörténeti szituációban, amikor a heroikus pozíció vállalására mind kevesebb lehetőség nyílik, már a morális problémák esztétikai transzformációját készíti elő. Ezt – ti. a fikcionalizálódás és a morál Nietzsche-i kezelésének szoros összefüggését – Kosztolányi nagyon korán s jól vette észre. Nietzsche-i inspirációjú tervezett Julianus-drámájának vázlatában a császár bukását (a Zarathustra-eszménytől való eltérését) azzal magyarázta, hogy a császár „költő s nem uralkodó”. Itt tehát az Übermensch-elv megértése és az Übermensch-eszményt a kései (Zarathustra utáni) Nietzsche intencióival korrigáló beállítódás első csirái érhetők tetten. Ez a kései Nietzsche-felől korrigált Nietzsche-hatás még világosabban kiderül a Baudelaire-ről írott (már hivatkozott) 1906-os cikkéből, amelyben összekapcsolta a német filozófust és a francia költőt. Ebből az összekapcsolásból jelen összefüggésben különösen egy passzus érdekes. Eszerint ugyanis, „akárcsak a baseli bölcs, ő [ti. Baudelaire] is megalkotta a maga ideálját. A Baudelaire *Übermensch* nyugodtan, hidegen szemléli a világot, megért mindent, a bűnben is meglátja a szépet, s a halál s kéjvágy kadávereiben is tud gyönyörködni. Ami Nietzsche-nél erkölcsstani szempont, az nála tiszta esztétika.” (ÉM, 123.) Hogy az „erkölcsstani szempontok” esztétikaiba való átfordításában mi játszott közvetlen szerepet az érett Kosztolányinál, biztosan nem dönthető el, talán nem is lényeges. A kései Nietzsche, a költői presztízsű másik „modern”, Baudelaire példája, Kosztolányi továbbgondoló, „spekulatív” hajlama egyként számításba vehető. De – s ezt nem árt hangsúlyozni – a személyes motiváció, alkat és kortapasztalat összjátéka is ilyen irányba vihette. Egyrészt ugyanis bizonyos, hogy számára a költészet nem pusztán tehetsége megnyilvánulásának terepe és eszköze volt, de egy olyan stimuláló képzelet-játék is, amely – szinte narkotikumszerűen – megsokszorozta élményeit. Ennek tipikus dokumentuma az olaszországi útról beszámoló novellája, amelyben „az a fiatal ember, aki ott [ti. a vonaton] ül, az olasz könyvvel a kezében, *voltaképp ő is meg nem ő is, mindenki lehet, akít akar*, mert a *folytonos helyváltoztatással a helyzetek végtelen lehetőségébe jutott*, holmi lelki álarcos-bálba.” (Tsz, 35.) Itt, nem kétséges, lelki alkatának egyik meghatározó faktoráról vallott, szüksége volt az ilyesféle „lelki álarcos-bálra”. Másrészt, a gyakorlati Übermensch-pozíciótól távolította az elviekben egyébként tudatosan vállalt „szennyos” gyakorlat. Emlékezzünk csak az *Aurélius* című novella császári monológjára: „Tiszták csak addig lehetünk, amíg gondolatainkkal játszunk. Mihelyt hozzányúlunk az élethez, tele vagyunk az élet förtelmes ellentmondásával s kezünk csupa vér és csupa sár.” (Tsz, 275.) Ezt a besározódást, persze, a császárnak „vállalnia kell”, az uralkodói szerep erre kötelezi. De Kosztolányi – alkatának engedelmességedve – mégis inkább a másik, a csupán „gondolatokkal játszó” lehetőségben ismerte föl az alkatának megfelelőt. Választását még inkább megerősítette, hogy a költő–császár-lét belső feszültségét személyes életében is megtapasztalta (1919-20-ban) – ennek lett azután lenyomata a Nero-regény, amelyben ez a probléma két változatban is megszólal. A regény ugyanis egyrészt Nero regénye, azé a Neroé, aki rossz költő, de költői „önkénnyel” él az erőszak, a hatalomgyakorlás eszközeivel, és Senecáé, aki igazi művész, de – téves helyzetfölmérése következtében – „odaadta magát” a politikának. Mindkettőjük sorsának alakítása a hatalomgyakorlás elleni, s a költészet művelése melletti érv. A végeredmény tehát, Kosztolányi gondolkodástörténeti stációinak ismeretében, nem is igen lehetett más, mint a *homo morális* és a *homo aestheticus* dualizmusának tételezése s az utóbbi melletti optálás: az *Önmagáról* összegző esszéje.

A harmadik út, amely Nietzsche téziseinek elfogadása nyomán megnyílt, a „látszat világ” és az „igazi világ” teoretikus azonosítása, következképpen a felület fölértékelése. Itt, persze, maga Nietzsche is tett egy további lépést: a *Bálványok alkonya* már idézett tézise („A »látszat« világ az egyetlen világ”) magában foglalja mindazt, ami – látni fogjuk – Kosztolányi számára is különösen fontos lett. (Ezt a Nietzsche-művet cím szerint Kosztolányi nem emlegette, de meglepő lenne, ha nem olvasta volna: a „kalapáccsal filozofálni” szlogenje föl kellett, hogy keltse érdeklődését.) Hogy a – mélységgel szembeállított – felület elve mily fontos volt Kosztolányi számára, köztudott. Még a történész Szabó Miklós is széles körben ismertnek mondta ezt, s csupán saját „jártassága igazolására” sorolt föl néhányat az ide vonatkozó szöveghelyek közül, elsőként természetesen az *Esti Kornél énekét*. (Szabó, 1985. 64.) Az irodalomtörténész (s Kosztolányiról sokat író) Bori Imre pedig könyvében jónéhányat szövegszerűen is idéz, s ezeket, jó érzékkel, Nietzsche-vel hozza összefüggésbe. (Bori, 1986. 222-225.) A felület fölértékelésének elvi érvelésű cikkekben s versekben való jelentkezése azonban messze több, mint pusztán „hatás”. Egy mélyen átélt s végiggondolt gondolkodástörténeti fordulat fejeződik ki bennük. Olyan fordulat, amely már Nietzsche-nél lezajlott, s amely az ő nyomán, de személyesen „megélve”, mintegy a személyes tapasztalatoktól kikényszerítve Kosztolányinál is bekövetkezett. A felület-elv genézisének és gondolkodástörténeti jelentésének megértéséhez így rekonstruálnunk kell a fordulat logikai szerkezetét.

A logikai fordulópont Nietzsche-nél alighanem az volt, amit Kalmár Zoltán (1997) így rögzít: „Nietzsche a platoni (s ezzel együtt a zsidó-keresztény) dualizmus megátkozásakor [...] a herakleitoszi, illetve a korai görögység egységes világszemléletére hivatkozik. A

Mörge (1880-1881) 306. aforizájában az odüsszeusi görögséget Nietzsche úgy jellemzi, mint akik »egyáltalán nem érezték, és ezért erkölcsileg számításba sem vették a látszat és a lét ellentétét.« S itt Nietzsche „Herakleitoshoz hasonlóan próbálja feloldani, közös nevezőre hozni a látszat és a lét, illetve a lét és levés ellentétét.” (Kalmár, 1997. 38.) Ez pedig azzal jár, hogy a Herakleitoszt interpretáló Nietzsche számára statikus identitás, a dolgoknak önmagukkal való állandósult azonossága nem létezett, s minden csak mint tiszta folyamatszerűség, mint Werden képzelhető el. „Mostantól [tehát] – írta Nietzsche – örök szemléltői vagyunk annak, amit ő [ti. Herakleitosz] észrevett, a levésben (Werden) megnyilvánuló törvény és a szükségszerűségben rejlő játék tanának: ő húzta fel a legnagyobb színjáték függönyét.” (Idézi Kalmár, 1997. 38.) A felületben megragadható „színjáték” mindazonáltal mégis azért vált egyedüli értelmezhetővé, mert – a Nietzschei mozgató korélmény szerint – az „igazi” valóság elérhetetlen. A *Götzen-Dämmerung* *Hogyan szűnt meg az igazi világ azzal, hogy történetté vált* című fragmentuma ugyanis így tette föl a kérdést: „Az igazi világ – még mindig elérhetetlen?” Amire a válasz: „Mindenesetre senki sem érte még el.” (Idézi Kalmár, 1997. 39.) A *Die Fröhliche Wissenschaft* második kiadásához (1886) írott előszó nevezetes passzusa így teljesen logikusan jut el a felület fölmagasztalásához: „Talán asszony az igazság, akinek oka van, hogy – mélységeit, okait ne láttassa? [...] Óh, ezek a görögök! Ők értették az élet művészetéhez; ehhez pedig az kell, hogy bátran megálljanak a felületnél, a redőnél, imádjuk a látszatot, higgyünk a formákban, szavakban, a látszat egész Olymposzában! Ezek a görögök felületesek voltak – mélységből!” (Idézi Kalmár, 1997. 39.)

Ezt a logikát Kosztolányi minden valószínűség szerint részben (mint Nietzsche-olvasó) ismerte, részben maga is újragondolta, mint tapasztalatai lehetséges általánosítását. Annyi bizonyos, hogy a Nietzsche-nél (s Heidegger-nél) oly fontosá lett Herakleitoszra már nagyon korán hivatkozott – de nyilván csak Nietzsche interpretációjából ismerte. Ez azonban, úgy tetszik, elég volt neki ahhoz, hogy már korán alkotói elvként alkalmazza a felület-központúságot. Mélyen jellemző e vonatkozásban, hogy 1911-ben Karinthy Frigyes, 1913-ban pedig Babits (tehát két, hozzá közel álló, fölfogását személyes eszmecserékből is jól ismerő író-barát) ilyen értelemben mutatta be írásait. Karinthy – a *Bolondok* című novelláskötetről szólva – úgy vélte: „Kosztolányi művészetében a felszín jutott: s használjuk fel a szerencsés hasonlatot s érveljünk így: tehát emelkedett. Tudatosan s meggyőződéssel keres formákat – a formák s a fikció birodalmában arisztokrata és úri birtokát s királyságát visszakapja”. (Karinthy, 1911. 948.) Két évvel később pedig verseit mutatta be Babits a külső világ megjelenítőiként. „Csak látszat az – írta ekkor a költő-barát –, amit nálunk is gyakran hangoztatnak, mikor a modern költészet líraiságát úgy értik, mintha a külső világról mindinkább befelé fordulna a figyelem. Ellenkezőleg, a modern ember, aki annyit utazik, olvas, annyi látványosságot lát, annyi zenét hall egy esztendőben, mint a régi ember egész életében sem, fáradt lelkével nem tud többé ellenállni a külső világ mindenünnen reátóduló benyomásainak, nem tudja többé fegyelmezni őket, elmerül bennük, megigézik őt, rabjuk lesz. Nem tudja rendezni őket (és eltűnik a kompozíció); nem tudja elmélyíteni őket (ezzel tűnik el az epika); de amit így elvesztett, megnyeri nyelvének színességében, melyet éppen kívülről jött képzeteinek sokasága –, zenéjének vibrálásában, melyet hangulatának gyors változása okoz.” Majd a megállapítás: „Ez a romantikus dekadencia lényege”, s Kosztolányit természetesen mint „a tipikus dekadens”-t állította elének. (Babits, 1913. 84., vö. 85.)

De az intellektuális mintakövetés saját élménnyé, minden jel szerint, csak a nagy összeomlás következtében, 1918/19-ben lett. Aligha véletlen, hogy ekkor, a *Magyar költő sikolya Európa költőihöz 1919-ben* című versében Kosztolányi már így indított: „Oly mélyre estünk, hogy nem hullhatunk már, / nincs is magas és nincs számunkra mély.” (Versek, 311.) Pár évvel később, 1922-ben pedig azt a tapasztalatát rögzítette, hogy: „Itt lenni nem lehet, csak látszani / és élni-halni nem, csak játszani.” (Versek, 636.) Kétségtelen, persze, hogy – versekről lévén szó – e sorok létrejöttében a formaképzés szükségességei éppúgy alakítólag hatottak, mint a látszat-elvűség intellektuális (nietzschei) sémája. De ha öncsonkító módon nem mondunk le az úgynevezett külső, művön kívüli információk fölhasználásáról, az is nyilvánvaló, hogy a fenti soroknak – 1919-ben is, 1922-ben is – élményi, tapasztalati háttere is volt, amelyeknek artikulálásához a nietzschei fölismerés jól jött. Sőt, minden valószínűség szerint ezek a személyes (itt s most el nem beszélhető, de viszonylag jól ismert) tapasztalatok véglegesítették beállítódását: értékelték föl – immár véglegesen és végletesen – a *leírható, megjeleníthető felületet*, szemben a leírhatatlannal.

Teljesen természetes tehát, hogy 1928-ban, az *Ábécé a prózáról és a regényről* jegyzeteit írva, a hazugság-probléma újabb tematizálása mellett a felületelvről is általánosító érvénnyel szól: „A valóságot nem közelíthetjük meg. [...] Csak a ragyogó felületet ragadhatjuk meg. Ez alatt azonban a mélység lüktet.”

(NyéL, 504.) E – teljesen Nietzsche intenciói szerinti, de már saját alkatára szabott, egyénített – tézis ezt követően egyik, sokféleképpen variált alapelve lett. Világosan látszik ez a Bori Imre által összegyűjtött példákban. Az 1930 májusában írott *Műhelytitkok* például egyfelől elutasítja az irodalmi tolvajnyelv legsekélyebb szavát, a mélységet, másfelől bevezeti a felület-elvet illusztráló tenger-metaforát: „Minden remekmű mélysége hasonlatos a tengeréhez, melyet csak a felületen észlelünk, vagy inkább sejtünk, a ragyogó fölszínen, a türemlő, játékosan csillanó hullámokon, melyek roppant titkok fölött könnyedén gördülnek tova és dalolnak.” (Idézi Bori, 1986. 223.) 1933-ban az *Ember és a világ* címen összefogott glosszáinak egyik, *Mélység* című darabjában pedig arról beszélt, hogy „sekély vizek, csillogó felületek gyöngyhalásza vagy. Igazságod: káprázat... Ne vágyakozz az igazi tengerre. Ott is csak a fölszín a szép.” (Idézi Bori, 1986. 223-224.) Pár hónappal később, 1933 októberében pedig – a változatosság kedvéért – ezúttal a felület-elv visszaját mutatta föl *Szép* című cikkében, ezúttal megint a mélység igényét utasítva el: „Aki túlonúl mély igyekszik lenni, mint általában a meddők és kontárok, szükségszerűen sekélyessé és elcsépeletté válik.” (Idézi Bori, 1986. 224.) Ezek után tehát aligha tekinthető pillanatnyi esetlegességnek, hogy a felület-elvet élet-elvként megfogalmazó nagy vers, az *Esti Kornél éneke* maga is az 1933-as év terméke. Ennek már összegző jellege is nyilvánvaló. Megszólal ugyanis benne a felület-elv három dimenziója is: 1. kimondódik az alapelv („Légy [...] fölszín:/mélységek látszata”), 2. megjelenik a bűvár-metafora, mint a mélység-igény negatív következményeinek jele („Mit hoz neked a bűvár, / ha fölbukik a habból? / Kezébe szomorú sár”), s 3. paradoxonként, végső élelésben is megfogalmazódik az elv: „Jaj, mily sekély a mélység / és mily mély a sekélyesség” (Versek, 458-460.) A végső, önalakító követelmény pedig mindennek az összegzése: „Hát légy üres te s könnyű, / könnyű, örökre-játszó, / látó, de messze-látszó” stb. (Versek, 460.) S hogy e versben valami számára nagyon fontos tapasztalat összegződött, mi sem mutatja jobban, minthogy még az *Esti Kornél énekét* követően is, 1935 januárjában is egy újabb, önmaga motivációját is föltáró variációját adja e problémának. Ezúttal azonban, nagyon jellemzően, az elv tragikus dimenzióját artikulálta, s a legélesebben, legnyíltabban fogalmazta meg ezt a kései modernitásbeli tapasztalatot: „Hadd gyönyörködjem ezután is az emberek és dolgok külső megjelenésében, a héj, a főlham és fölszín mély csillogásában. *Jaj annak, aki nem boldog és nem elégedett a forma dallamos bőrtönében*, melyben Mozart és Bach oly jól érezték magát, és kifelé vágyakozik onnan, mert ezen túl csak az elméletek vannak, a meddő gondolatok, az értelem és a megsemmisülés.” (Idézi Bori, 1986. 224-225.)

Itt látszik tehát legjobban, hogy a felület-elv tételezése voltaképpen – egyezően Nietzsche intencióival – a megnyíló, föltáruló „semmi”, a megsemmisülés ellenében, azt – ideiglenesen és részlegesen – ellensúlyozva jött létre. És az is itt látható meg, hogy – ellentétben az ún. posztmodernnel – a mélység elutasítása és a felület igénye Kosztolányinál még, legalább implicit módon, megőriz valamit az „igazi” világ igényéből, éppen annak megsemmisítő „valóságát” panaszolva föl.

Az a tapasztalat, amelynek első artikulációja és előrejelzője Nietzsche volt, s amely Kosztolányi gondolkodásának is sajátja lett, természete szerint antinómikus. Nem szervezhető ellentmondás-mentes, konzisztens rendszerré, sőt, ma már tudjuk, a rendszerigény minden lehetőségét taszítja magától. A megfogalmazódó elvnek ellensúlya, olykor egyenesen hatálytalanítója így szükségképpen együtt jár magával a tapasztalatok artikulálásával. Nagyon jellemző, hogy Nietzsche magyar recepciójában a német gondolkodó e vonása rendszerint hangsúlyosan említődik meg. Az egykori filozófiai tekintély, Kornis Gyula például úgy beszélt róla, mint „az ellentmondások nagystílú és aristocrata kötéláncosá”-ról, egy másik – s egészen más karakterű – méltatója, Halász Előd pedig, nagyon szabatosan, „legbensőbb énjének dualisztikus, bipoláris” fölépítettségére hívta föl a figyelmet. (Mindkettőt idézi Kiss, 1989. 686. és 698..) Ez, mutatis mutandis, elmondható Kosztolányiról is, írásaiban nem nehéz kimutatni a manifeszt elveinek ellentmondó, azzal esetleg szögesen szembenálló motívumot is. Voltaképpen, legyünk őszinték, e kettősség adta s adja meg az egymásnak feszülő Kosztolányi-elutasítás és -apologetika belső dinamikáját. Mindez szempontunkból azért érdemel figyelmet, mert Kosztolányi gondolkodástörténeti helyét ez a kettősség együttesen jelöli ki; egyik vagy másik elemének abszolútizálása bár esetleg csábító, de mindenképpen félrevezető. Így érthető meg, hogy a nietzschei genezisű elvek társaságában, azokkal szembenállva, azokat olykor hatálytalanítva ott vannak egészen más eredetű, esetenként öntudatlanul is érvényesülő tendenciák. Kosztolányi többnyire kódolt, de mégis kimutatható Übermensch-pozícióját például többször éppen a zsidó-keresztény eredetű „részvét” motívumának érvényesülése hatálytalanítja. Olyan, sokak által remekműnek tartott regényében, mint az *Édes Annában* például nemcsak egy implicite jelenlévő, írói szándékként azonosítható személyes részvéttel számolhatunk, de – tudható – a kötet egészére rásugárzó mottó is egy keresztény szakrális szöveg részlete. Ami, aligha kétséges, csakis a kereszténység pozíciójának emblema-tikus megjelenítéseként értelmezhető.

Minden ilyen ellenirányú mozzanatnak az elimerése azonban nem változtat azon a tényen, hogy Kosztolányi gondolkodását alakítóan preformálták a nietzschei ösztönzések, és szövegei jelentését lehetetlen ezek fölismerése nélkül a szerzői intenciók szerint értelmezni.

Irodalom

AEÖPM

Ady Endre összes prózai művei 8. Köt. Újságcikkek, tanulmányok, 1906. június – 1907. június. Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Bp. 1968.

BA

Nietzsche, Friedrich: *Bálványok alkonya avagy milyen is a kalapácsos filozófia*. In: Ex Symposion, Nietzsche-különszám, 1994. 1-34.

Babits Mihály 1913

Az irodalom karácsonya. = Nyugat, I. 81-85.

Babits Mihály 1938

Kosztolányi. In: B.M.: *Írás és olvasás. Tanulmányok 2.* kiad. Bp. 358-367.

Bori Imre 1986

Kosztolányi Dezső. Újvidék.

EÉA

Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt*. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1977.

EH

Nietzsche, Friedrich: *Ecce Homo. Miképpen lesz az ember az, aki*. Ford. Horváth Géza. = Magyar Filozófiai Szemle, 1989. 6. sz. 707-784.

EM

Kosztolányi Dezső: *Ércnél maradandóbb*. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1975.

HKE

Kosztolányi Dezső: *Hét kövér esztendő*. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1981.

JGB

Nietzsche, Friedrich: Túl jön és rosszon. Ford. Tatár György. Bp. 1995. (*Matura bölcselet*)

JGYÖM

Juhász Gyula *Összes Művei 5. köt.* Sajtó alá rend. Grezsa Ferenc, Ilia Mihály. Bp. 1968.

Julow Viktor 1960-61

Kosztolányi ismeretlen ifjúkori kézírata. = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1960-61. 101-105.

Kalmár Zoltán 1997

Herakleitosz, Nietzsche kedveltje avagy hogyan filozofál(t)unk. = Műhely (Győr), 3. sz. 35-43.

Karinthy Frigyes 1911

Kosztolányi Dezső: Bolondok. = Nyugat, II. 947-948.

Kibédi Varga Áron 1996

A jó, a szép és a posztmodern avagy: az elvalótlanodó világ. = M-Szivánány, 2. sz. 124-128.

Kiss Ferenc 1962

A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága. Bp. (Irodalomtörténeti Füzetek 37.)

Kiss Ferenc 1979

Az érett Kosztolányi. Bp. (Irodalomtörténeti Könyvtár 34.)

Kiss Endre 1989

Nietzsche-recepció Magyarországon a két világháború között. = Magyar Filozófiai Szemle, 6. sz. 685-706.

Kosztolányi Dezső 1914

Modern költők. Külföldi antológia. Bp.

Kosztolányi Dezső 1920

A magyar próza atyja. Nyugat, 19-20. sz. 911-917.

Kosztolányi Dezső 1930

A költő. In: *Tehetség-problémák*. Bp. 110-112.

Kosztolányi Dezsőné 1990

Kosztolányi Dezső. Életrajzi regény. Bp.

Köszegi Lajos (vál., szerk.) 1996

Nietzsche-tár. Szemelvények a magyar Nietzsche-irodalomból 1956-ig. Veszprém

Kunszt György 1994

Heidegger Nietzsche nihilizmus-felfogásáról. In: Ex Symposion, Nietzsche-különszám, 55-61.

Kunszt György 1997

A Genealógia helye Nietzsche életművében és életrajzában. = Pompeji, 1. sz. 178-207.

Laczkó Sándor 1996

A magyar nyelvű Nietzsche-irodalom bibliográfiája 1872-től 1995-ig. In: Köszegi (vál., szerk.), 1996. 563-588.

Lengyel Béla 1938

Nietzsche magyar utókora. Bp. (Minerva könyvtár)

Lev

- Kosztolányi Dezső: *Levelek.-Naplók*. Szerk. Réz Pál. Bp. 1996.
- LF
- Kosztolányi Dezső: *Látjátok, feleim*. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1976.
- Lichtenberger, Henri 1907
- Bevezetés. Nietzsche: *Túl az erkölcs világán... (Jenseits von Gut und Böse)* Ford. Vályi Bódog. Bp. 7-38.
- Márton László 1997
- Színes tinták bölcsessége*. = Holmi, sz. 1315-1327.
- Németh G. Béla 1987
- Szerep, játék, föltételeesség. Kosztolányi fölfogásának néhány eleme*. In: *A rejtőző Kosztolányi*. Szerk. Mész Lászlóné. Bp. 16-27.
- Nyel
- Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp.-Újvidék, 1990.
- Szabó Miklós 1985
- Homo aestheticus és politikai konzervativizmus*. = Új Írás, 11. sz. 63-68.
- Szegedy-Maszák Mihály 1998
- A kánonok hiábavalósága. Kosztolányi a világirodalomról*. = Alföld, 3. sz. 42-53.
- Tsz
- Kosztolányi Dezső: *Tengerszem*. Bp. é.n.(1936)
- Versek
- Kosztolányi Dezső összes versei. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1993.
- Welsch, Wolfgang 1997
- Estétizálódási folyamatok. Jelenségek, különbségek, perspektívák*. = Jelenkor, 11. sz. 1079-1094.

Orosz László

Az önelvű irodalomtörténész

Horváth János emlékére

Százhusz esztendeje, 1878. június 24-én született. Jelképesnek tarthatjuk, hogy századunk legnagyobb magyar irodalomtörténésze egy évvel volt fiatalabb Adynál, egy évvel idősebb Móricznál. Adynak földije is volt: szülőhelye, a Bihar megyei Margitta mintegy 35 kilométerre esik a szilágysági Érmindszentől. A partiumi múlt, hagyományok, tájnyelv révén a szatmári, tiszacsécsei Móriczhoz is lehetett köze. Földije volt annak a magyar költőnek, akinek művét: eszményeit, ízlését, nyelvét legközelebb érezte magához: a szintén bihari, nagyszalontai Arany Jánosnak. Az Eötvös Collegium első nagy nemzedékének tagjaként a nyelvész Gombocz Zoltán, a történész Szekfű Gyula, a zenészerző és zenetudós Kodály Zoltán, a finnugor nyelvésznek induló későbbi nagy hatású író, Szabó Dezső voltak többek között a társai. A párizsi École Normale Supérieure ösztöndíjas növendékeként a francia irodalomtörténet nagyjait, Brunetiére-t, Lansont hallgatta. Jelképesnek tekinthetjük azt is, hogy első fontos tanulmánya, irodalomtörténeti munkásságának programja: *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* a Nyugat indulásának évében, 1908-ban jelent meg (a budapesti II. kerületi állami főreáliskola évkönyvében).

Kevesen tartják számon, hogy Ady költészetéről az első könyvet Horváth János írta: 1909-ben jelent meg 1910-re keltezte *Ady s a legújabb magyar lyra* címmel. Konzervatív szemléletével lehetett és lehet vitatkozni, az azonban vitathatatlan, hogy Ady szimbolizmusáról mindmáig ebben a könyvben olvasható a legvilágosabb elemzés. (Az erről szóló fejezet újból megjelent Horváth *Tanulmányok* című kötetében.) Ady költői forradalmát stílusában észlelte és mutatta ki, *Forradalom után* című cikkében stíliromantikáját Vörösmartyéval vetette össze, kiváltva ezzel Tisza István rosszálló rendreutasítását. (Mind a cikk, mind Tisza hozzászólása – Rusticus álnévvel – a Magyar Figyelő 1921-i évfolyamában és újból az Ady-Múzeum II. kötetében található.) Könyve és cikke az Ady-hívek körében sem talált megértésre. Nem is találhatott, hiszen Horváth számára Arany János volt a példakép, a mérték. *Aranytól Adyig* című könyvében (1912) rámutatott azonban az Arany-örökség kiüresedésére, a jelszóként hangoztatott „nép-nemzeti” tartalomvesztésére és arra, hogy a múlt század végén felszínes emlékbeszédek, ünnepi szónoklatok pótolták az irodalommal való elmélyült foglalkozást, értő közönség nevelését. A konzervatív kritikának szemére vetette, hogy nem is törekedett az új törekvéseket megismerni, holott „Ady tényleg irodalmat csinált, felléptével lezárta a klasszikus korszakot s újat kezdeményezett.” Kerek tagadással való elutasítása elvágta az irodalom folytonosságát, pedig „folytonosság nélkül nincsen nemzeti műveltség”.

A később teljesen visszahúzó tudós pályája kezdetén még élénken részt vett az irodalmi életben. Egyik létrehozója és első titkára volt az 1911-ben alakult Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak. Titkári jelentésében egyértelmű feleletet sugalló kérdésekkel fogalmazta meg az irodalomtörténet művelőinek felelősséggel teljes feladatát: „van-e tudományág, mely ősi és természetesebb joggal kívánhatna szétáramlani a nemzeti műveltség nagy közösségébe, mint a mienk? Van-e szaktudomány, melynek örököltebb, állandóbb kötelessége volna gondoskodnia e szerteáramlásról, mint az, amelynek szolgálatába mi szegődtünk?” Majd: „Nagy és nemes hivatás vár a mi társaságunkra: nemzetivé tenni a magyar irodalomtörténet tudományát, [...] közössé tenni, mindenek oszállyrészvé adatni azt a több százados műveltségi kincset, amely nélkül nincsen magyarság” (Irodalomtörténet 1913).

Az irodalomtörténetben többféle irányzatnak voltak hívei, művelői Horváth János pályakezdetén. Egyik volt a hasznos, de távlatlan filologizálás, másik az irodalmat a kor politikájának alárendelő nemzetieskedés, harmadik a pozitivisták milió-elmélete, negyedik a műveket egyediségükben szemlélő, főként a Nyugat körében érvényesülő esztétizálás. Horváth „önelvű” rendszerezése nem annyira ezek ellenében, ezekkel vitatkozva, mint inkább egyoldalúságukat megszüntetve jött létre. Műveinek elengedhetetlen tartozéka a hiteles szövegekre, pontos adatokra támaszkodó filológiai megalapozás; mint az imént láttuk, célja volt az irodalomtörténet nemzeti, közösségteremtő feladatának teljesítése; írók fejlődésében, művek létrejöttében gondosan vizsgálta a környezetet, a körülményeket; végül pedig, de nem utolsósorban, kivételesen érzékeny volt az esztétikai értékre.

Az irodalmat sokoldalúan meghatározott fejlődési folyamatba ágyazva szemlélte. Első nagyszabású műve, az 1922-ben megjelent *Petőfi Sándor* Előszavát azzal a figyelmeztetéssel kezdte, hogy nem életrajzot írt, nem is esztétikai méltatást, a költőre vonatkozó összes ismeretanyagot tartalmazó monográfiát sem: könyve fejlődésrajz. Petőfi-könyve után, 1922-23-ban írta *A magyar irodalom fejlődéstörténetét*, amely befejezetlensége és publikálatlansága ellenére (csak 1976-ban jelent meg unokájának, Korompay H. Jánosnak gondozásában, Barta János előszavával) szándéka szerint fő művének tekinthető. Egyéb művei, egyetemi előadásai többnyire fölfűzhetők ennek a fejlődéstörténetnek a fonálára.

„A tervszerű előmunkálatok hiányát megsynyli minden összefoglalás, viszont összefoglalás megkísérlése nélkül sohasem jutnánk el a további teendőkhöz világos kijelölésig” – olvassuk *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig* (1927) című művének Bevezetésében. E mű megírásakor, Petőfi és Arany nemzeti műköltészetének népi gyökereit nyomozva, Horváth az „előmunkálatok” oroszlánrészét is magára vállalta, nemcsak feledésbe merült művek, hanem kéziratok énekeskönyvek tucatjait is áttanulmányozva.

Hasonló filológiai megalapozásra épült Horváthnak az a három nagy műve, amelyek a kezdetektől a 16. század utolsó harmadáig mutatják be irodalmunk történetét: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931), *Az irodalmi műveltség megoszlása* (1935) és *A reformáció jegyében* (1953). Az első a középkori latin és magyar nyelvű irodalmunkat tekinti át Szent Istvántól Mohácsig, a második – az első időkorán belül maradván – a csaknem teljesen latin nyelvű magyar humanizmust, a harmadik a Mohács utáni, immár döntően magyar nyelvű félszázadot. *A Fejlődéstörténet* bevezetésében azt olvashattuk, hogy az irodalomnak örök érvényű meghatározását ugyan nem lehet adni, lényege mégis összefoglalható így: „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével.” Szinte semmitmondóan általánosnak vélhetjük ezt a meghatározást, elgondolkodtató tartalommal telik meg azonban módosulásait figyelve. Természetesnek tartjuk, hogy ismert író ír rögzített szöveget a még ismeretlen olvasó érdeklődésére számítva. Középkori kódexeink azonban ismert olvasónak, olvasói közösségnek (kolostoroknak vagy megnevezett személyeknek) készültek, írójukat, többnyire fordítójukat sem ismerjük, legfeljebb a másolót, aki több kódexből másol különféle szövegeket a megrendelő (az olvasó) igénye szerint. Az alapviszony lényege változatlan, csak a hangsúlyok kerülnek máshova: íróról olvasóra, egyedi műről vegyes tartalmú gyűjteményre. Másfajta módosulásra figyelhetünk fel a humanizmus idején. Itt előtérbe lép az író, de olvasóként csak kivételes,

mondhatni: vele azonos műveltségű emberre számíthat. Első nagy költőnknek, Janus Pannoniusnak bizonyára több olvasója volt Itáliában, mint hazájában: ott költőnek tartották, Magyarországon, Mátyás udvarában diplomataként volt rá szükség. A reformáció évtizedei ismét módosították az alapviszonyt: már van olvasó, mert szélesebb körű az iskolázás, uralkodóvá vált az anyanyelv, s közvetítőként és a szövegek rögzítőjeként elterjedt a könyvnyomtatás.

Az Arany Jánosig jutó *Fejlődéstörténet* keretébe illeszthetők azok a mintegy 100 oldalnyi terjedelmű könyvecskék, amelyek az 1930-as évek közepén *Horváth János egyetemi elődásaiból* sorozattal jelentek meg: Csokonairól, Kisfaludy Sándorról, Katonáról, Kisfaludy Károlyról. Címlapjuk hátoldalán többek közt ez áll: „Mindegyik kötet önálló egész, sorozatuk azonban összefüggő fejlődéstörténeti képet nyújt.” A fejlődéstörténetbe való beágyazást segíti, hogy a kiemelt íróhoz kevésbé jelentős kortársaik bemutatása is hozzákapcsolódik: Csokonaihoz Földi és Fazekas, Katonához játékszíni és drámairodalmi előzményei és drámaíró kortársai, Kisfaludy Károlyhoz külön kötetben évtizedének, az 1820-as éveknek kisebb írói. Hasonló felépítésű Berzsenyi és íróbarátai (1960), itt említendő az 1942/43. és 1943/44. évi egyetemi előadásait tartalmazó *Vörösmarty drámái* (Irodalomtörténeti füzetek 63., 1969).

Katona kutatója számára talán a róla 1936-ban megjelent kötetnél is fontosabb az 1926-ban a Napkeletben közölt tanulmány: *Jegyzetek Bánk bán sorsáról* (újból *Tanulmányok* c., 1956-i kötetében). Azokat az okokat vizsgálja ez, amelyek a Bánk bán befogadását, értékelését hátráltatták. Nem sorolom őket, csak a legfőbbet, a máig hatót említem: a dráma sarkalatos, de egymásnak ellentmondó erényeit: rendkívüli mértékű, abszolút színszerűségét és aprólékos, a lélek minden rezdülésére figyelő jellemrajzát. Az első miatt igazán csak színpadon érvényesülhet, a második miatt azonban az a néző, aki nem olvasta el előbb beható figyelemmel, nemigen érti (vagy félreérti), amit a színházban lát. Ezért „csak olvasás és előadás sokszoros, egymást támogató körforgása érthetette meg apránként egész rendkívüliségét” – írta Horváth. Ennek a sokszoros, egymást támogató körforgásnak a megtételére azonban – úgy gondolom – a múltban sem sokan vállalkoztak, a tapasztalat pedig azt mutatja, hogy a jelenben még kevesebben vállalkoznak.

Legendás volt Horváth János versismerete, versmemóriája. Óráin nem is annyira az lepett meg, hogy hány költeményt idézett fejből, mint inkább az, milyen távliak között mutatott rá hasonlóságokra, összefüggésekre. Bármiről beszélt vagy írt, mindig a magyar irodalom egészen tartotta rajta a szemét.

1948-ban az elsők között tüntették ki Kossuth-díjjal, volt tanítványai, az irodalomtörténészek akkori élgárdájának tagjai *Magyar századok* című tanulmánygyűjteménnyel köszöntötték. Voltak azonban, akik az új, marxista irodalomszemlélethez igazodva támadni kezdtek, hibáztatva, hogy irodalmunk fejlődésének csúcspontját Petőfi és Arany költészetében, Gyulai kritikáiban, az általa „nemzeti klasszicizmusnak” nevezett irányzatban látta; Adyt csak a stíromantika képviselőjének tartotta; lírai szerepjátszást is kimutatott Petőfi költészetében, s ezzel – mondták, írták – kétségbe vonta őszinteségét, forradalmiságát; középkori irodalmunk történetéből kirekesztette a szóbeli előzményeket, s így túlsúlyra juttatta a vallási tartalmú műveket. Nem válaszolt ezekre a támadásokra. Még 1948-ban nyugdíjba ment.

Azokkal azonban vitatkozott, akikkel a magyar verselés, ritmika terén nem tudott egyetérteni. Öt verstani műve (*Magyar ritmus, jövevény versidom*, 1922; *A középkori magyar vers ritmusa*, 1928; *A magyar vers*, 1948; *Rendszeres magyar verstan*, 1951; *Vitás verstani kérdések*, 1955) különféle spekulatív elméletekkel szemben a közösségi (nemzeti) ritmikái tapasztalat, az ösztönös ritmusérezék alapján áll, Arany János és Arany László verstani nézeteit újítja fel és fejleszti tovább. Nem volt hajlandó megbarátkozni a nyelv rongálóival sem: megróttá a nyelv elleni vétségeket a Nyugat egyes íróinak a műveiben még az első háború előtt, 1937-ben pedig tanulságos, helyenként csípősen szellemes tanévnyitó előadást tartott *Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól*. Egyik kezdeményezője volt a budapesti egyetem bölcsészkarán a jó magyar ejtés versenyének, az 1941-i tanulságait írásba is foglalta (*A jó magyar ejtés kérdéséhez*, az előző előadás szövegével együtt a *Tanulmányok* c. kötet végén). Megszívlelendő, amit a jövendő tanárok lelkére kötött: „Tanítványainkkal [...] azon a tárgyon és anyagon keresztül közlekedünk lelkileg, amelyet meg akarunk ismertetni velük, amelyre meg akarjuk tanítani őket. Ha az magunkat nem hevít át, tanítványainkat sem fogja.” Végül a közlés eszközére térve: „ez a buborék-semmiség, az emberi hang, volt és marad legállandóbb létesítője, összetartója, záloga és biztosítója a nagy, a nemzeti közösségnek. Becsüljük meg, szeressük, ápoljuk és védjük, s ne engedjük meghamisítani!”

Órá is érvényes, amit Riedl Frigyesről írt: „Személyes jelenléte mintegy pazar ráadás volt arra, amit mondott”. Szívesen idézem Keresztury Dezső emlékezését Horváth Jánosra: „Tanítványai, barátai és tisztelői előtt, akik személyesen ismerhették, elsőül személye jelenik meg újra. Kedves, zömökségében is kecses alakja, kordában tartott és mégis nyílt, igen kifejező mozgása. [...] Meleg, hol gunyoros-bölcs, hol önfeledten sugárzó, hol indulatosan fellobbanó barna szeme, amely szelíd határozottságával és okos nyájasságával egyaránt lebilincselte azt, aki találkozott vele. Aztán arra gondolunk, amit világosan tagolt, tiszta és velős magyarsággal megformált mondataiban közölt. Ebben egyformán lenyűgöző volt a gondosan megmért anyag bősége, a tömörségében is közérthető, világossága által is mély gondolat gazdagsága, a higgadtsággal is szárnyaló lelkesültség, a formát és tartalmat, ismertetést és értékelést, figyelmes komolyságot és derűs kedélyt biztos egyensúlyban tartó arány.”

Ilyennek láttuk, ilyennek láttam.

Hálás vagyok a sorsnak, hogy a tanítványa lehettem.

A kölcsönadott kép

Benes József vallomása Sáfrány Imréről

Sáfrány Imre 1928. szeptember 27-én, Ókénen született. A tanárképző főiskolát Újvidéken végezte, majd az 1940-es évek végétől Ókénen rajtot tanított. Később a *Magyar Szó* és a szabadkai *7 Nap* munkatársa, utóbb szabadfoglalkozású festőművész lett. Útinaplóiban, esszéiben sikerrel ötvözte az írói és a festői látásmódot, párizsi naplója (*Vámak az apostolok*, Újvidék, 1971.) egyéni hangulatú művészettörténeti útikönyv. Korai, 1980-ban bekövetkezett halálával változatos alkotói pálya zárult, miközben ezzel egy jellegzetes vajdasági léthelyzet is beteljesedett. Sáfrány idén lenne 70 éves, alakját, egyéniségét – az évforduló alkalmával – Benes József festőművész idézi fel.

– *Kezdjük kissé rendhagyó módon ezt az emlékezést! Arra kérlek, mielőtt személyes emlékeidről, találkozásaitokról beszélnél, mutasd be néhány szóval a második világháború utáni Vajdaság képzőművészeti életét! Kik voltak azok az alkotók, akik Sáfrány indulásakor a korszak művészi ízlését a leginkább meghatározták?*

– A háború előtti Vajdaság élénk szellemi életének szerves része volt a képzőművészet, s az akkori időszak magas színvonalú festészetén belül egyszerre többféle irányzat is létezett. A festők közül nem egy Szabadkán élt, dolgozott, elég talán Oláh Sándor, Hangya András és Balázs G. Árpád nevét említeni. Hármójuk pályája persze közel nem volt azonos: Oláh egy, a mesterséget jól ismerő realista festő volt, míg Hangya művészete inkább a munkásmozgalomhoz kötődött, kubikusokat, parasztembereket festett, a munkások életét ábrázolta. Balázs G. Árpád pedig festő és grafikus volt egy személyben, ő már, munkái alapján, a modernebb irányzatok képviselői közé sorolható.

A művészeti irányzatok változatos sokszínűsége a második világháború befejezése után el kellett hogy tűnjön. 1945-ben jelentős irányváltás kezdődött, és az 1945-öt követő években a szocialista realizmus Jugoszláviában is hivatalos irányzattá lett. Nem volt túl hosszú ez a korszak szerencsére, csak addig tartott, amíg a titói Jugoszlávia szoros kapcsolatban állt a Szovjetunióval. Amikor aztán, 1948-ban, Tito szembefordult Sztálinnal, a politikai váltás a művészeti ideológiára is döntő hatással volt, s bár a kommunista párt vezető szerepe megmaradt, a szocialista realizmus vezető szerepét azonnal elveszítette. Ettől kezdve szabadon, akadályok nélkül áramolhattak az országba a nyugati művészeti irányzatok, a szocialista realizmus, ahogy jött úgy el is tűnt. Lubarda, montenegrói festő volt az, aki az ideológia uralmát a legkorábban megtörte, aki legelőször túllépett az eszmei korlátozáson. Az „üttörők” sorában azonban ott van az a Sáfrány Imre is, akiről ez az emlékezés szól, mert 1951-ben már Sáfrány is kiállított Belgrádban, mégpedig a Független Képzőművészeti Csoport tagjaként – ezt a csoportosulást a modernebb irányzatokat képviselő alkotók hívták életre. Sikeres, szép korszaka volt ez a vajdasági képzőművészetnek. Az alkotók tele voltak erővel, lendülettel, úgy érezték, a világ megváltásában nekik is komoly szerep jutott. Itt említem meg Ács József festőművész nevét, kinek kezdeményezésére 1952-ben, Zentán az első jugoszláviai művésztelep is létrejött. Zentára Milan Konjovicot, Bosán Györgyöt, Milivoj Nikolajevicet, Hangya Andrást, B. Szabó Györgyöt, és Sáfrány Imrét hívták meg, persze Ács Józsefet kívül. A festők állványait Zenta utcáin állították föl, és nagy lendülettel festeni kezdtek, lett is azonnal nézőjük. Zenta életébe azonban másképpen is bekapcsolódtak, beszélgetéseket, vitákat folytattak a közönséggel, s a Telep befejezésekor kiállítást rendeztek. Zenta példáját több vajdasági város követte, később a művésztelep-mozgalom országossá vált.

A művésztelepek programját egyébként abban az időben leginkább a művészet autonómiájáért vívott harc jellemezte. Az ábrázoló funkciójú megjelenítés és a téma elsődlegessége helyett mindinkább előtérbe kerültek a képzőművészet formaelemei: a szín, a vonal, a ritmus és a sík. Az új kifejezési módot a kiállításokat látogatóknak is meg kellett szokniuk. Nem volt már elég a téma irodalmi ábrázolás, külső utánzása, hanem a jelek és jelentések útján való közlés vált elsődlegessé. Kezdetben a posztimpresszionizmus és az expresszionizmus, később az absztrakt is megjelent a festők vásznain.

– *Sáfrány életútján végigtekintve mégis úgy tűnik – Ókér és Zenta mellett – Szabadka volt a város, ahová leginkább kötődött. Festői indulásakor mit jelentett neki Szabadka? Volt-e kapcsolata a két háború közti nemzedékkel?*

– Visszanézve Sáfrány pályájára, látható, hogy személyét is, művészetét is, kora ifjúságától kezdve át- és átszövik a szabadkai vonatkozások, életének későbbi szakaszaiban is meghatározó volt számára a várossal való viszonya. Szabadkán járt gimnáziumba, s ott volt középiskolás, amikor a szabadkai festők közül Hangyával és Oláh Sándorral megismerkedett. Hangya Andrástól különösen sokat tanult, később azonban Hangyáénál lendületesebb, modernebb festészetet művelt, erősen hatottak rá a francia fauveisták, a vadak, meg Picasso, aki akkor a modern művészet egyik legmarkánsabb példájának számított a világon mindenfelé, s híre, hatása a vajdasági képzőművészetet sem hagyta érintetlenül. Sáfrány mindezt komolyan tanulmányozhatta, hiszen elméleti munkásságot is folytatott, ismert, hogy író is volt, már fiatalon kritikákat írt, előbb az újvidéki *Magyar Szóban*, aztán újra Szabadkán, a *7 Napban* – ezek kiállítások kritikái voltak. A *Vámak az apostolokra* én is emlékszem, nagy feltűnést keltett, de másik önálló kötete, a *Menetelés* megjelenése is fontos eseménye volt a Vajdaság szellemi életének.

– *Ha jól tudom, magad is Szabadkán ismerted meg...*

– Messzire nyúlik vissza személyes ismeretségünk kezdete, de valóban Szabadkához kötődik, szabadkai gimnazista koromban többször láttam Sáfrányt az utcán festeni, néztem, hogyan dolgozik, így figyeltem fel rá. Aztán egyszer beszélgetni kezdtünk, elsősorban persze a festészetéről. Emlékszem, külső megjelenésében sem volt mindennapi ember: viszonylag alacsony férfi, szemüveggel, bozontos hajjal, nagy, vörös szakállal, az ilyenre szokták mondani, hogy művészkülsejű. Nem volt szép ember, de ez feledtette meggyerő, sőt sugárzó egyénisége... És élni is nagyon szeretett, szívesen üldögélt kávéházakban, szívesen beszélgetett. Én is megismerkedésünk kezdetétől folyamatosan kapcsolatban voltam vele, majdnem a haláláig, később ugyan elkerültem a városból, de ha Szabadkára látogattam, mindig megkerestem a *7 Nap* szerkesztőségében. Olyankor rendszerint lementünk a földszinti cukrászdába, s kávé mellett beszélgettünk. Pályája folytatását ezekből a beszélgetésekből ismrem.

– *Biztosan őrzöl róla olyan emléket, melyen keresztül egyénisége is megmutatkozik.*

– Sáfrányról tudni kell, hogy személyes sorsa szorosan összefonódott művészetével. Bár tanárképző főiskolát végzett, csak rövid ideig tanított, s hamar a már említett lapok munkatársa lett. A kritikáirás mellett egyre nagyobb számban készített illusztrációkat, tulajdonképpen ebből élt, s inkább szabadidejében festett. Volt azonban egy korszaka, amikor szabadúszóként működött, és megpróbált megélni a festészetből, mert volt érzéke a maga menedzseléséhez. Emlékszem például, egy alkalommal fogta a képeit, s elment a Vajdaság különböző városaiba, Topolyára, Becskerekre, Kishegyesre. Sorra felkereste a hivatalokat, művelődési házakat, s

hagyott mindenhol képet, ahogy mondta: kölcsön, nyugta ellenében. A hivatalok dolgozói persze megőrültek, hogy irodájuk falait ezentúl képek fogják díszíteni, s valóban így is lett, egy-két hónapig. Akkor ugyanis Sáfrány újra megérkezett, és elkezdte leszedni a falról festményeit, azzal, hogy kell a kép, kiállításra. Mikor munkáit leemelte, a hivatalnokok a csupasz falakat látva valamit megérthettek, mert kérlelni kezdték Sáfrányt, ne vigye el a képeket, ha kell, méltányos áron, inkább akár meg is vásárolják mindet... A húsz-harminc szétszórta, „kölcsönadott” kép jó része gazdára talált így.

– *E derűs történet mellett sem felejtendő azonban el – említetted is –, hogy a művészetet, munkáját nagyon komolyan vette. A szabadkai indulást követően hogyan alakult pályája?*

– Sáfrány életére, későbbi művészetére döntő hatást gyakoroltak nyugati élményei, utazásai. Mint sokan mások, eljutott ő is Párizsba, hosszabb ideig tartózkodott ott. Párizs művészi szempontból óriási élmény volt számára, mikor visszatért, sokat írt párizsi emlékeiről, benyomásairól, és ez a szemléletbővülés, változás a festészetére is kihatott. Erős színekkel kezdett dolgozni, igazi kolorista festészetbe kezdett. Ez lett valódi művészi világa, a szinte gyermeki örömmel művelt, spontán kolorizmus, amibe bele tudta vinni életélvezetét és lírai hajlamait. Néhány év után pedig egy újabb korszak kezdődött, amikor munkáit még gondosabban megszerkesztette, konstrukti-vista alkotásai ebben az időben születtek. Sámánokat rajzolt és számártövis-bogáncsokat ábrázolt, ekkor, a hatvanas években lettek a számártövisek a „sáfrányos” képek fő elemei. A természet e kis részleteit előbb realista módon lerajzolta, aztán mindet átszerkesztette, stilizálta, majd megfestette végül, egészen kevés színnel. Ugyanígy vette témául a sámánokat. Festett persze közben mást is, például virágcsendéletet.

– *Említetted egyszer, hogy más képzőművészeti műfajjal is kapcsolatba került. Melyik volt az?*

– Az, hogy a festészetben belül sokoldalú volt, talán az eddigiekből is kitűnik, de érdeklődése később még ennél is szerteágazóbbnak bizonyult: A rajzolás és a festés mellett elkezdett szőnyegtervezéssel foglalkozni. Több olyan munkájára emlékszem, amikor szőnyeghez készített rajzot. Egyszerű vonalrajzok voltak ezek, de nem színezte ki őket, a színezés helyett a rajz megfelelő helyeire a gyapjú színének a számaival írta be, ami aztán, később, így önálló alkotásként kezdett létezni; annak ellenére, hogy eredetileg mindez egy munkafázis kezdő lépése volt – rajzként, magában is érdekesnek tűnt. Valamiféle posztkonceptuális művészet jött létre akkor, lehet, hogy nem tudatosan, de születése körülményei néhány év elteltével már kevésbé voltak lényegesek.

Ebben a korszakban történt egy érdekes eset Sáfránnyal. Párizsból egyszer azzal jött haza, hogy ismer-e jó ügyvédet? Elmondta, miért kell. Párizsban, egy kirakatban különleges kerámiaedényeket látott, azonnal felfigyelt rájuk, s jobban megnézve észrevette, hogy az edények falait az ő, bogáncsra emlékeztető, stilizált motívumai díszítik. Úgy vélte, a motívumokat tőle lopták, ezért akarta a pert. Az edényeket le is fotózta, bizonyítéknak, mert mindenáron meg akarta támadni a francia céget. Arra gondolt, hogy sok pénzhez juthat sikeres perrel. A motívumok közötti hasonlóság egyébként meglepően nagy volt, ezt – így utólag – én mégis inkább véletlennek gondolom. A perből aztán nem lett semmi, nehéz is lett volna bizonyítani, hogy ilyen módon jutottak volna ki szabadkai képek Párizsba.

– *Mennyire volt elismert festő Sáfrány otthon, szűkebb hazájában? Egyéni utat járó művészként milyen mértékben vett részt a vajdasági képzőművészeti életben később, párizsi útjait követően?*

– A művésztelepek munkájában később is részt vett, a zentai művésztelepen többször is megfordult. Szabadkán pedig saját műteremmel rendelkezett. Előbb a színház mögött, a főtéren, az Oláh-féle műterem volt az övé, egy nagyon szép, padlásteri helyiség, sokáig ott dolgozott. Később a Városháza padlástermében kapott helyet, ahol egy alkalommal tűz ütött ki, nem lehet tudni, mi okozta. Akkor, abban a tűzben sok kép elégett, megsemmisült, közöttük nyolc Benes-rajz is.

– *Mégsem ez az esemény törte derékba pályáját...*

– Sáfrány pályája végig egységesnek, töretlennek tekinthető, s mellette teljes életet élt, egészen a betegsége kezdetéig. Betegsége, életének, sorsának nagy szerencsétlensége, évtizedekkel a háború után kezdődött. Az történt, hogy a koszovói albánok, akik muszlim vallásúak, Mekkába jártak, s egyik zarándokútjukkal, a visszatértük után, feketehimlőt hoztak be az akkori Jugoszláviába. Ez komoly járványveszélyt jelentett, amitől a lakosságot meg kellett védeni. Védekeztek is, amerikai oltóanyaggal oltottak be mindenkit. Voltak azonban olyanok, akik nem tudtak kellőképpen ellenállni ennek az anyagnak, s ezek közé tartozott, sajnos, Sáfrány Imre is, akinek agyhártyagyulladás volt korábban. Így nem lett volna szabad felvennie a védőoltást. Évekig élt betegen, egyre romló állapotban. Sokszor imbolyogva járt az utcán, sokan azt hitték, részeg, holott nem ivott. Betegsége pedig fokozatosan súlyosbodott. Többször meglátogattam, amikor már nagyon beteg volt, s járni is alig bírt. A lakásában korlátok voltak a falra erősítve, abba kapaszkodva tudott csak közlekedni. Mégis, végig reménykedett, hogy valamikor kigyógyul a betegségből. Nem így történt.

Már ágyban feküdt, fel sem bírt kelni, mikor még képet kért tőlem. Tisza-partot ábrázoló festményt vittem neki. Csodálatos, nagyon érdekes, mondta. A feleségétől tudtam meg, hogy már semmit nem lát. Így halt bele betegségébe, 1980-ban.

– *Hogyan foglalnád össze művésze jelentőségét? Maradandónak bizonyul-e életműve?*

– Sáfrány sorsa, pályája egyéni művészi út volt, csoportokhoz, csoportosulásokhoz erősebben ő soha nem kötődött. Ugyanígy nem érdekelte a politika sem, csak a művészetnek élt. Sokoldalúságát nehéz volt elfogadni, sokan élcelődtek vele. Az írók azt mondták, inkább festő, a festők azt mondták, jobb író, mint amilyen képzőművész. Mégis: a vajdasági festészet jelentős alakja volt – úttörő, irányt mutató művész, aki a fiatalokra, így rám is, hatást gyakorolt. Képeit a zentai képtár, a szabadkai múzeum és magángyűjtők őrzik. A szakma ma is ismeri és tiszteli, más értelmiségi körök kevésbé. Ezért kell beszélni róla, megnézni a képeit. Dicséretes lenne, ha az évfordulóra Szabadka gyűjteményes kiállítással emlékezne, megérdemelné ezt az a festő, aki a Vajdaság képzőművészeti életének egyik jelentős, eredeti alakja volt.

Az interjút készítette: Szabó Tamás

Pintér Lajos

Egy sötét csillag

Sáfrány Imre emlékezete

Ideges vagyok ebben az ideges, idegen városban. Ahol dolgoznék a szerkesztőségben, de egy kisvárosi világáros főteréről árad, üvölt a kocsmai rossz zene. Ihaj, csuhaj, sose leszek a magáé! Nem tudom, kinek szól a talpalávaló e szürke hétköznapon. A főter koldusainak, gondolom, nincsen dalolni való kedvük.

A nagytemplomot eltakarni új üzletház sor épült, ránehezedő súlyként nyomja a főteret. S több benzinkút ebben a különben is rossz levegőjű városban, mint amennyi fa. Véletlenül nőtt fái is kitörvén. Nem, aki ülteti, aki vágja, azé a törvény.

És ha rövid sétával elmegyünk városunk lakótelepére, a Széchenyivárosba, mintha a Balkánon lennénk a hetvenes években. Mintha az akkori Bukarestben vagy Titográdban. Ihaj, csuhaj, sose leszek a magáé!

A hetven éve született festő, a szabadkai Sáfrány Imre nem ezt a világot szerette. Tudom, hogy melyiket szerette, mert könyveiben leírta, képein megfestette. A számárkórót például szerette, a számártövist igen, a tengerparton iázó szamarakat, a teherhordozókat igen, a világ emberi szamarait nem

Sáfrány Imre az Szabadkának, az Újvidéknek, mint nekünk Tóth Menyhért, mint Kiskunhalasnak Diószegi Balázs, mint Zombornak Milan Konjovics. Az ő festőjük.

Rossz új irodalmi lexikonunk kitűnő vajdasági címszóinak köszönhetően írónaként megismerhetjük, a festő kevésbé ismert. Érdekes, én is az író ismertem meg először. *Vámak az apostolok* című Párizs-regényét olvastam valamikor a 70-es évek elején.

Megragadott írói ereje. Újvidéki barátaim biztattak, hogy hazafelé utatomban álljak meg Szabadkán, biztatásukra, bátorításukra jutottam el Sáfrány Imréhez. Olyan volt, amilyennek könyveiben is leírja magát: kopasz, vörös szakállas, megtört, beteg ember. Akkor már tolokocsijához kötve, s a beszéd is nehezebbre esett. A betegség már legyőzte, győzelem ha van, csak nem volt, akinek megadja magát.

Számára ismeretlen embert: bizalommal, jó lélekkel és szeretettel fogadott. Kedves könyvem, a Párizs-könyv nálam volt, reszkető kézzel írt bele. Én pedig a vele való találkozás élményével egyik versembe, amely akkortájt jelent meg a híres Új Symposionban, egyik versembe beleírtam a nevét.

Négy sötét csillag. Ilyen címmel írt négy portrét barátairól. Egyik sötét csillag ő maga is. Az alkotói siker és a siker fölé tornyosuló szerencsétlenségek. Leég műterme Szabadkán, bennégnék képei. Találkozásunkkor ezen már túl vagyunk, ül képei üszkén. Megég Párizs, meg a számárkóró, meg a dalmát tengerpart.

Amikor találkozunk, betegsége pedig tombolván tombol rajta. Egy fertőzött védőoltás és annak nyomán kialakuló betegsége viszi a remegésbe, bénulásba, halálba. Először csak szédül, szédeleg Szabadka utcáin a festő. Összenéznek az emberek a háta mögött: Sáfrány részeg. Nem részeg, már beteg, nem leli egyensúlyát. Ezt még könyvében leírja, azt is, hogy betegségét reumatikus gyulladásnak gondolja, és gyógyfürdőbe megy. A kór azonban alattomosabb. Magam már tolokocsijához kötve találok. Egy félhomályos esti szoba egén gyúl ki a sötét csillag.

Könyveit elolvastam, most írni készülvén róla. De csak két mondat áll itt jegyzeteimben. *Az eget nem lehet fölparcellázni*. Ez az egyik mondata. Bízunk, ebben bízunk mi is, hogy a határtalan, a korlátatlan, de egyre korlátoltabb Európában az eget legalább nem lehet fölparcellázni. Ez egyik vallomások mondata, amit húzzunk alá, hátha utat mutat festői világához. A másik mondata pedig így hangzik: *A békanyál és a Tejút között*. Igen, ott szeretett élni, lebegőn. Lent is, benne abban a mélyben, mely lehúz, s fent is, álmodón, madarakkal elrepülőn.

Könyveiben újra és újra leírja magát: kis kopasz, rótszakállú ember. Aki rohangál Szabadka utcáin, vagy megélhetése után szalad Párizsban, s közben fénylő izgalomban járja a város múzeumait. Vagy aki – s itt a legboldogabb – ül a dalmát tenger partján, halászkóttól halat vesz, alkalmi barátaival megsüti, kimegy a kikötőbe, apró halászhajócskákat figyel, ócskákat, vagy hatalmas világjárókat, amelyen befut várt szerelmese. Amely nőről naplóját olvasva sosem érezzük pontosan, hogy valóság ő, vagy csak mese.

S még boldogabb, amikor e tengerparton saját kertjében ül, melyet maga magának vásárolt, s amelyen ott vannak a sziget terméskövei, szikladarabjai, melyből a bentlakosok neki majd házacskát emelnek. A kertjében talált terméskövekből házat. S kertjében áll egy gyönyörű olajfa is! Hogy abba a fent említett nőbe szerelmes-e, nem tudjuk meg soha pontosan. Ebbe az olajfába azonban igen, biztosan. Szerelmese, istene. Majd ezalatt az olajfa alatt fog időzni hosszan, írja.

Egyik könyvét így fejezi be: Ki tudja, mit hoz a jövő? Érezte a veszélyt? A betegséget, saját vesztét, terméskövekből emelt háza, olajfája vesztét. Minden veszteségeit. Vagy csak odavetett mondat ez egy nem odavetett könyv végén? Ki tudja. Az emberélet útjának felén az ember belegondol, hogy mit hoz a jövő. Nem a felén járt sajnos. Már a végén, ahol a tengerparti út és a tenger összeér, ahol a békanyál rátekeredik, rányáladzik a Tejút porára.

Ahol fekete a holdszivárvány is.

Kecskemét, 1998

Gosztonyi Péter

„Midőn hazáját rabbilincs fenyíti”

A Magyar Honvédség 150 éve

Legújabbkori önálló fegyveres erőnk, a *Magyar Honvédség* 150 évvel ezelőtt, 1848-ban alakult meg.

Viharos történelmi időkben. Hősiesség és ármány szülöttje volt ez a honvédség, nem mentes a krízisektől és számos vonatkozásban legendákkal övezve. Sajnálatos, hogy mindmáig a témáról önálló monográfia nem jelent meg. Számos résztanulmány létezik. Sok visszaemlékezés – mindezek azonban a fent jelzett hiányt nem pótolják.¹

Ezen tanulmányunk természetesen a Magyar Honvédség 1848/49-es történetének rövid vázlatát képes nyújtani. Felveti megalakulásának történetét, önvédelmi harcának egyes állomásait és néhány súlyosnak értékelhető személyi problémát is, amely végigkísérte a szabadságharcot, rányomva bélyegét az eseményekre.

Megalakul az önálló magyar haderő

Az önálló haderő május közepén alakult meg. Batthyány Lajos gróf, miniszterelnök felhívással fordult az ország népéhez: tíz honvéd zászlóalj megalakításához önkéntesek jelentkezését kívánta. A márciusban megindult politikai megmozdulások még vértelenek voltak. A császár és miniszterei – az európai forradalmak hatására és a Habsburg Birodalom krízisei árnyékában – magukévá tették a magyarok politikai követeléseit. Ama 12 pontot, amit Pest-Budán március idusán Petőfiék hirdettek meg a Nemzeti Múzeum lépcsőjéről.

Bécsben azonban a császári kamarilla kezdettől fogva csak taktikai sakkhúzásnak tekintette a magyaroknak adott engedményeket. Az „oszd meg és uralkodj” elv alapján áprilisban már azon volt, hogy a magyarok ellen lázítsa a Magyar Királyság területén élő nemzetiségeket. Ami sikerrel is járt. Elsőnek a szerbek mozdultak meg. Utána a horvátok. A császár nevében gyülekeztek az „elnyomó magyarság” ellen. Pénzt, fegyvert és „tanácsadókat” (császári generálisokat) bőven kaptak Bécsből. A május közepén Balázsfalván (Erdély) összeülő első román nemzeti gyűlés is követelődöz „kívánságokkal” élt a Batthyány-kormány felé.

Magyarország és a (Bécsből) ezideig kormányzott Erdély területén 1848-ban a császári-királyi hadsereg volt hivatva megőrizni a közrendet. Ez a haderő 58 szerezdből (ebből 15 magyar feltöltésű), 20 gránátoszászlóaljból (ebből 5 magyar), 1 vadászszerezből, 12 önálló vadászszászlóaljból, 5 helyőrségi zászlóaljból, 5 tüzérezredből és 5 műszaki zászlóaljból állott. A lovasság 37 ezreddel (ebből 12 magyar) volt képviselve. A fentiekhez járult még az ország déli és délkeleti szélén húzódó katonai határőrvidék és a Bukovinába kihelyezett csapatok. A városok többségében polgárőrség ügyelt a rendre. A hadsereg parancsnoksága Budán székelt.

Az 1848. március 15-én megindult magyar progresszió szinte első lépésként külön fegyveres „erőt” igyekezett létrehozni. Április 11-én már törvény (a XXII. cikkely) szabályozta egy *Nemzetőrség* felállítását. Újítás volt, ha nem is a közös teherviselés és a jogegyenlőség jegyében, hogy e testületbeli résztvevő vagyoni cenzustól tették függővé. Csak az a magyar állampolgár vállalhatott nemzetőri szolgálatot, akinek legalább fél jobbágytelke, ingatlana vagy minimálisan évi 100 forint tiszta jövedelme volt. A Nemzetőrség felfegyverzését Bécs vállalta. 1848. április végén kb. 60 000 nemzetőrrel tudunk, de ezeknek csak 15 000 puskája volt.

A császár (V. Ferdinánd, aki egyben magyar király is volt) május 7-én „legfelsőbb kéziratban” utasította a budai helytartótanácsot és a magyarországi főparancsnokságot, hogy a budai, temesvári, nagyszébeni, és péterváradai parancsnokságokat, vagyis az országban állomásozó birodalmi hadsereg vezetőit, hogy parancsaikat ezután a magyar hadügyminisztertől fogják kapni, akinek hatásköre a katonai határőrvidékre is kiterjedt. „Érdekes” módon a horvátországi császári-királyi helyőrségek felett megtartotta a bécsi felügyeletet. Ami a történész nézete szerint annyit jelent, hogy már *akkor*, tehát május elején, a bécsi kamarilla felkészült a horvátok magyarok ellen való hadbavetésére.

Miközben folyt magyar földön a honvédség megszervezése, a nemzetőrséget is tovább fejlesztették. Májusban kétféle nemzetőrség létezett: az egyik amolyan rendőri szolgálatot látott el, és talán a polgárőrség szerepét vállalta magára. A másik fajta nemzetőrség a „mozgó nemzetőrség” volt, amelynek jobb volt a felszerelése, mint a „polgárőrségé”, és amelyet, ha a szükség megkívánta, saját városán, esetleg megyéjén kívüli területekre is át lehetett csoportosítani. Ezt a testületet „mozgó nemzetőrség”-nek hívták és a nyári hónapokban részben az alföldi mezővárosok önkénteseivel töltötték fel.

Itt kell megemlítenünk a „honvéd” szó eredetét is.

1848. március 15-e után hetekig vitás volt, milyen néven nevezzék el az új magyar fegyveres erőt: „polgárőrség”, „nemzetőrség”, „magyar csatárok” és hasonló elnevezések születtek. Míg aztán valakinek² eszébe jutott Kisfaludy Károly egy 1821-ben (!) írt verse: az „Élet korai” című. Ott található a következő sorok:

*Midőn hazáját rabbilincs fenyíti,
Bőszült érzéssel harcmezőre száll;
A szép szabadság hőslánggal hevíti,
Körüldörögje bár ezer halál.
Nem csügged s honvéd tisztét teljesíti,
Míg győz, vagy teshalmok közt sírt talál,
A jobb utókortól reményelve bérét,
A nyert borostyánon kiontja vérét.*

Ezentúl nevezeték a „mozgó nemzetőrséget” honvédségnek és az e testületben szolgálatot vállalt nemzetőrt honvédeknek.

Április 7-én V. Ferdinánd császár-király kinevezte az első független, felelős, magyar kormányt. Miniszterelnök lett gróf Batthyány

Lajos, belügyminiszter Szemere Bertalan. Kossuth Lajos ügyvéd vette át a pénzügyminisztériumot, Deák Ferenc földműves-, ipari- és kereskedelmi miniszter lett. A hadügyminisztérium élére sokáig kerestek egy megfelelő személyt. Végül is az 52 éves Mészáros Lázár ezredesben, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjában találták meg. Mészáros 1848 májusában mint az 5. huszárezred parancsnoka Felső-Olaszországban tartózkodott, Radetzky marsall seregében. Kinevezését és új beosztását turini hadiszállásán olvasta a bécsi újságokban. Mint később írta: „a meglepetéstől kiesett kezemből először a lap...” Mészáros azonnal Pest-Budára indult. Május 23-án már Batthyánynál jelentkezhettek és átvehették hivatalát. Két hétre rá kinevezték tábornokká.

Ezeregy feladat várt a hadügyminiszterre.

Fel kellett szerelni a szervezés alatt álló első tíz honvéd zászlóalját. Biztosítani kellett egy, a magyar koronához mindenképp hű tisztikar megteremtését.

Horvátországból, Délvidékről, Erdélyből jöttek a riasztó hírek. Az ottani népek, nemzetiségek, mozgolódnak. A magyar kormány ellen lázítanak. Batthyány hiába utazott Bécsbe, hogy ott tisztázza a helyzetet. A császárvárosban „hivatalosan” nem tudtak az ilyenfajta lázadásokról. Pedig legtöbb helyen Bécs támogatta fegyverrel, pénzzel, „tanácsadókkal” a magyar önálló közigazgatás elleni fellépéseket.

Május 16-án a Batthyány-kormány az Országos Nemzetőrségi Haditanács Elnökségén keresztül kibocsátotta az első toborzási felhívást. Szerintünk ez a nap tekinthető tehát a 48-as honvédsereg születésnapjának.

Az első 48-as honvédek jellegzetes kávébarna színű atillájukat tulajdonképpen a véletlennek köszönhették. A kormány megfelelő egyenruházati posztónak szűkében lévén, a cs. kir. ruharaktár-bizottságtól átvette az eredetileg a tüzérségnek készített nagymennyiségű posztókészletet. Az első honvédség tagjai atillája ilyenképpen lett kávébarna színű. A pantalló esetében is kompromisszumos megoldás született. A piros katoná-nadrágok eredetileg a Miksa, mexikói császári serege részére gyártódtak, francia eredetű piros posztóból. Habsburg Miksa szerencsétlen dél-amerikai kalandos tragédiája után e posztóból nagyobb mennyiség maradt vissza a cs. kir. raktárakban. Ezt „örökölte” a magyar honvédség. S ebből készült a piros sapka is – amely tarka öltözet miatt bizony nem egy helyen – főleg Bécsben 1848/49 telén – a fiatal honvédsereget „paradicsomos flaskónak, stieglitznek” csúfolták.

Komoly problémákat okozott a tüzérség és a műszaki csapatok megszervezése. Magyar „hadiipar” nem volt. Azt is létre kellett hozni. Fegyvereket – főleg a puskákat – külföldről kellett kezdetben nagyobb mennyiségben beszerezni. Ez nemcsak sok kiadással járt, de körülményes is volt, és egy-egy szállítmány magyarországi megérkezése rengeteg időt vett igénybe.

A legnagyobb nehézség a honvédségi tisztikar létrehozása volt.

Kezdetben V. Ferdinánd engedélyezte, hogy a birodalmi seregből a magyar vagy nem magyar, de Magyarországon továbbszolgálni kívánó tisztek átlépjenek a honvédségbe. Ott magasabb ranggal és jobb beosztással számolhattak. Mészáros Turinból Pest-Budára utazván maga is számos tiszt és főtiszt ismerősét próbálta meggyőzni, hogy csatlakozzék a honvédsereghez. Csekélyke volt az eredmény. A császári-királyi tisztikar a maga számára nem sok jövőt látott a honvédségben. Konzervatív beállítottságú volt. Császárhű. Még a magyar származású tisztek nagyrésze is. Így a magyar hadügyminiszter felszólítással fordult mindazon, a Magyar Királyság területén élő egykori császári-királyi tisztkehez, akik valamilyen oknál fogva idő előtt hagyták ott a hadsereget és polgári foglalkozást űzve, az országban telepedtek meg, hogy jelentkezzen a honvédséghez. Vállaljanak ismét katonai szolgálatot. Így sokan éltek ezzel a lehetőséggel és ezzel – részben – megoldódott a leendő honvédszászlóaljak kiképzéséhez szükséges létszámú tisztikar kérdése. (Görgey Arthur is, a ki később aranybetűvel írta be nevét a szabadságharc történetébe, 1848. június 13-án, mint százados került az 5. honvédszászlóaljhoz.)

Tiszti „kádereket” adtak a jurátusok és más akadémikusok is. Miként 1956 őszén, úgy 1848 nyarán is az egyetemisták nagy része lelkes híve volt a magyarországi fejleményeknek. Hazafiak és tettrekészek.

Miközben Batthyány törvényes keretek között igyekezett az ország további jövőjét egyengetni, és lépéseit a bécsi udvarral egyeztetni, ott, ha meghallgatásra is került, a magyarellenes kamarilla igyekezett titokban, rejtve úrrá lenni ismét Magyarországon. A hadsereg szervezését szabotálták. A horvát bánnak, Jellasicsnak az osztrák kormány 150 000 forintot küldött június végén, úgymond „hadi készülődésekre”. Mire a horvát parlament, a „szábor” a bánt diktatori hatalommal ruházta fel.

Pest-Budáról ekkoriban szökött Bécsbe, a helyőrséget magára hagyva, báró Ottinger Ferenc tábornok, hogy ne kelljen magát a magyar honvédelmi miniszternek alárendelni. Jól időzített csel volt. A tábornok a Duna-vonal védelmével is meg volt bízva. Tudta már, hogy Jellasics készülődik Magyarország ellen. És hogy Bécs áll a háta mögött. Nem kívánt lelki válságba kerülni. Így jobbnak látta, ha távozik az országból.

Gyűlnek a viharfelhők

Szerém vármegyében, Karlócán közben a szerb nemzeti kongresszus is összeült. Külön autonóm szerb vajdaságért emeltek itt szót, és fegyveres harccal fenyegették a Batthyány-kormányt. Időközben Windischgraetz herceg, tábornok fegyveres erővel úrrá lett a június 12-én kitört prágai felkelésen, melynek híre csak késve érkezett meg Pest-Budára.

Igaz, a magyar fővárosban más a gond. A Karlócán létrehozott központi szerb tanács Stevan Supljicak ezredes bízta meg, hogy karddal szerezzen a magyaroknál érvényt a Szerb Vajdaság kikiáltására. Erre már június közepén sor került. Ez volt az első véráldozat 1848-ban. A Nemzetőrseregi Haditanács új elnöke báró Baldacci Manó ezredes a „mozgó nemzetőrségből” menesztett felmentő csapatokat Karlóca környékére, miközben sikerült az Innsbruckban „nyaraló” V. Ferdinándnál elérni, hogy az osztrákok ne támogassák egy Szerb Vajdaság létrehozását.

Míg Batthyány miniszterelnök az államjogi kérdések intézésével foglalkozott, kicentizett lépéseket tett V. Ferdinánd jóindulata megtartása érdekében, kormánya pénzügyminisztere, Kossuth Lajos a radikális tettek mezejére lépett. Július 11-én a pest-budai képviselőházban elmondott, lángoló tartalmú hazafias beszéde hatására a ház közfelkiáltással megszavazta a kormány által kért 42 millió forint hitelt. Ez az összeg 200 000 újonc felfegyverzésére és kiképzésére szolgált. Kossuth ezután látogatta végig a Duna-Tisza közli nagyobb városokat, hogy beindítsa – most már megfelelő anyagi alapokkal a háta mögött – az újoncok verbuválását. Útját mindenütt siker kísérte. Augusztus 26-án a képviselőház a július 11-én megszavazott hitelt 61 millió forintra emelte.

Erre szükség is volt. A háború réme óriás léptekkel közeledett. Miközben a mozgó nemzetőrség a szerb felkelők szenttamási (Bács megye) erősségét eredménytelenül ostromolta, V. Ferdinánd Johann Philipp von Wessenberg-Amprungen bárót nevezte ki osztrák miniszterelnökké és külügyminiszterré. Egyben Bécsben megnyitotta az osztrák birodalmi gyűlést. Mindezek a tények nem kedveztek a magyar progressziónak. Napirenden volt, hogy magas beosztású császári-királyi főtisztek, vagy különböző kifogásokkal, vagy egyszerűen dezertálva, elhagyták a magyarországi csapatokat. Szomorú tény, hogy ebben az „exodusban” magyar tábornokok is részt vettek. Számukra Bécs többet jelentett, mint Magyarország. Így – példaként hadd említsük – gróf Teleki Ádám tábornok, 1848 nyarán a Dráva menti magyar védelem parancsnoka, szeptember 9-én bejelentette a kormány mellé küldött „Dráva menti országos biztosának”, hogy császári csapatok ellen ő nem hajlandó kardot emelni. Lemond parancsnoki jogáról. Kilép a hadseregből. Pedig

ekkor még csak Jellasics „hadai” csoportosultak a Dráva túlsó – déli – oldalára; hivatalosan nem is a császár megbízásából. (Hiába futott meg gyáván a felelősség elől Teleki. 1849-ben ő is osztrák haditörvényszék elé került, ahol megfosztották rangjától. Ebbe beletört. 62 éves korában, 1851-ben hunyt el.)

A bécsi udvar Magyarországgal szembeni Janus-arcú politikája, kétszínű játéka, nem egy magyar politikust is lelki válságba kergetett. Elsőnek Széchenyi István gróf roppant össze. Szeptember 5-én be kellett szállítani a döblingi elmeegógyintézetbe. Ugyanezen hónap 23-án, miután Jellasics csapatai átlépték a Drávát, és a Dunántúlon vonultak Pest-Buda felé, István nádor is benyújtotta lemondását, hogy azonmód Bécsbe távozzon.

Ez az 1848-as szeptember eseménydús hónapjává vált a magyar szabadságharcnak. Az események szinte napról-napra bonyolódtak. Politikai intrikák, személyi nézeteltérések, az egymásmarás harapództak el a kormányban és a kormány szervezetekben. Példák tucatját sorolhatnánk fel, de minek? Tudomásul kell vennünk a történeteket, amelyek sajnos nem újjak legújabbkori történelmünkben.

„Fut Bécs felé, Jellasics a gyáva...”

1848. szeptember 11-e a magyar szabadságharc fordulópontja volt. A császárhű magyar csapatok drávamenti parancsnoka az előző napokban visszavonta erőit a folyam északi partjáról és „öntevékenyen” Keszthely környékéig vonult vissza, amivel Jellasics számára kaput nyitott a Dunántúlra. A horvát bán – és legújabban a császári generális – kapva-kapott a lehetőségen. Csapataival, kb. 30-35 ezer emberrel, Varasdnál, Perlaknál és Légrádnál partot váltott és több menetoszlopban megkezdte dunántúli vonulását. A csapat horvát lobogó alatt vonult, de mivel közöttük császári-királyi csapatok is voltak, nem rejtették el a birodalmi lobogót.

Batthyány Lajos gróf a bécsi kamarilla eme álnok lépésére nem számítva, eddigi politikai ideáljaiban csalódva, benyújtotta lemondását. Soha rosszabbkor! Hiszen most, amikor ellenség állt az ország területén, szükség volt egy kemény vezető testületre. A nádor is maradásra biztatta a miniszterelnöket. Éppúgy miniszter társai. Kényszeredetten így Batthyány tovább is megmaradt a kabinet élén, de egy, a hitében megtört ember, két malomkö közé keveredve (Bécs és Magyarország), a továbbiakban képtelen volt a kezdeményezést magára vállalni.

Szerencsénkre volt egy Kossuth Lajosunk. A pénzügyminiszter és a karizmatikus politikus. Megjelenése, kiváló szónoki képessége tekintélyt és a nép előtt sikert jelentett. Még akkor is, ha – mint majd kiderül – Kossuth sok tekintetben megmaradt gyarló embernek. Sőt: a hatalom megrontotta realista szemléletét. De ő, Kossuth Lajos kezdeményezte és alakította meg szeptember 16-án ama szűkebb „hadi” kabinetet, amely hat taggal saját vezetése alatt létrehozta a márciusi vívmányokért akár fegyverrel is ellenálló központi intézményt, az *Országos Honvédelmi Bizottmányt* (OHB).

Ez az OHB rögvest kézbe vette a Dunántúl védelmének kérdéseit.

Jellasics három oszlopban vonultatta seregét a Dunántúlon. Politikai célja az volt, hogy titkos bécsi megbízás alapján, Pest-Budát elfoglalja, a „magyar rebellió”-nak véget vessen, és így alkalmat adjon a Habsburg Kamarillának, hogy az eddigi magyar követeléseket (és kedvezményeket) a változott európai helyzetben visszavonja. Ha a magyarok ellenállnak – Jellasics fegyverrel csinál rendet. És akkor – a magyarokkal szemben jóindulatú, kissé együgyű – V. Ferdinándnak azt lehet mondani: lám, szép szóval nem érthetünk el semmit Magyarországon. A Habsburgok ellen fegyverrel lázongó magyarokat nekünk magunknak kellett erőszakkal móresre tanítani.

A horvát bán főerege Székesfehérvárt közelítette meg. A magyarok visszavonulási útját akarta így elvágni és egyben nyugati irányból Buda felé vonulni. A Hartlieb altábornagy vezette oszlopnak út közben kellett Jellasicshoz csatlakoznia, míg a két másik osztrák tábornok Karl Roth és Hans Phillipovits kb. 10 ezer emberrel Bécs-Dombóvár-Ozora felől közeledett Székesfehérvárhoz, hogy csatlakozzon a horvát bán és császári generális főeregéhez. Szeptember 26-án Székesfehérvár puska lövés nélkül Jellasics hadai kezébe került.

A magyar szabadságharc napjai megszámláltattak...

Kossuth ebben a vészhelyzetben kiáltványban fordult a Magyarországon kívül állomásozó magyar ezredekhez. „Veszélyben a haza!” szóval hívta őket az ország védelmére. Majd megindult az Alföldre, hogy a honvédség részére újoncokat toborozzon.

Székesfehérvár elestével egyidőben a bécsi központi hatalom *érvénytelenítette* Batthyány Lajos újból való miniszterelnöki kinevezését. Franz Philipp Lamberg gróf altábornagyot ugyanakkor kinevezte a Magyarországon állomásozó császári-királyi hadsereg élére, és Mailáth György országbíró – fittet hányva az 1848. március 15-e utáni engedményeknek – „királyi helytartóvá” léptette elő.

Mindezek nyílt kihívások voltak Bécs részéről az új Magyarországgal szemben és – főleg Pest-Budán – felkavarták az Udvar ellen az érzelmeket. Batthyány ismét tárgyalásokat kezdeményezett. Kossuth sietve félbeszakította alföldi toborzó körútját, „lőhalálba” jött vissza Pestre, hogy szeptember 27-én részt vehessen a képviselőház esti ülésén. Itt radikális hangnemben kifejtette: Lamberg kinevezését törvénytelennek nyilvánítja, és Móga Jánost, a pákozdi réten táborozó magyar – dunántúli – seregek parancsnokát utasítja: vegye fel a harcot Jellasics ellen.

Másnap, szeptember 28-án, Lamberg gróf altábornagy, a képviselőház döntéséről mit sem tudva, hintóján, minden kíséret nélkül a magyar fővárosba érkezett. A Pest-Budát a Dunán keresztül összekötő hajóhídon áthajtva, az osztrák típusú batár felkeltette a járókelők figyelmét. Az elmúlt napok eseményei lázas izgalomba hozták Pest-Buda népét. Lamberg kocsiját megállították. A kocsis megijedt, elszaladt. A kíséret pedig inába szállt bátorsággal az első kérdésre megmondta, ki is ül a hintóban. Ami ezután történt, a feldühödött népharag következménye volt. A tömeg 1848-ban is tömeg volt: az ezzel járó hajlamokkal. A levegő, irtuk már, izzott. Puska poros volt. „Lincs bíró” jelenléte kísértett. Lamberg ugyan polgári ruhát viselt, de mikor neve az inas jóvoltából elhangzott, megsűrűsödött körülötte a levegő. A tömeg kirángatta kocsijából. „Halál a hazaárulókra!” kiáltással nekiestek a magyar születésű Lambergnek. Az hiába védekezett, egy közelben álló szerezdbeli katonától kért védelmet – a népharag rettenetes volt. Ott, a hajóhídon, szeptember 28-án, törrel és karddal végeztek a császári altábornaggyal.

Ez a népitélet megdermesztette a Pesten épp ülésező képviselőház tagjait. Ilyenfajta véres megtorlás ezideig ismeretlen volt az 1848-as megmozdulásban. De a honatyák egy része megértette a helyzet súlyosságát és azt a tényt, hogy a köznépek elege van az üres tárgyalásokból, a bécsi udvar kétszínű ígéreteiből, a gyenge uralkodó mögött álló sötét jellemű kamarilla Magyarországgal szembeni mind nyíltabb összeesküvéséből. Lamberg gróf ártatlanul halt meg – gyilkosát Haynau találta meg, és akasztatta fel, haditörvényszéki ítélet során Pest-Budán 1849 októberében.

Kossuth a képviselőház éjszakai gyűlésén beszámolt alföldi toborzó körútja sikeréről. Rövid napok alatt 12 ezer önkéntes nemzetőrt tudott a honvédség számára megnyerni! Szép szám, de az adott történelmi órákban katonai szempontból bizony kevés. Erdélyből, Felvidékről jöttek a hírek: románok, tótok, a császári-királyi hadsereg parancsnokaitól lázítva és felfegyverkezve, mind ellenségesebben léptek fel a magyarországi márciusi mozgalom ellen. Ez is a bécsi kamarilla mesterkedését példázta!

Kossuth szeptember 28-án – hivatalosan Batthyány Móga táborából való visszatérteig – mint az OHB elnöke, a képviselőház által a „végrehajtó hatalom” gyakorlására kapott megbízást. Ettől kezdve ő, Kossuth Lajos volt a gyakorlatban az 1848-es nemzeti felszabadító mozgalom szervezője és vezetője.

Szeptember 29-én zajlott le a Fejér vármegyei Pákozdi község mellett Móga és Jellasics között az első nyílt összetűzés: a „pákozdi csata”. Az osztrák hadtörténelmi alapmű, az „*Oesterreichs Kriege seit 1495*” (Bécs 1878) eme Pákozdi és Sukoró község között lezajlott összeütközést „Scharmützel”-nek (csatározásnak) nevezi. És Jellasics veszteségét 28 halottban és 78 sebesültben adja meg. Móga tábornoknak kb. 20 ezer főnyi serege ugyan a helyszínen volt, de Móga maga tele volt politikai görccsökkel. Képtelen volt tiszta szívvel és meggyőződéssel kiállni a császár serege ellen. Így csapatainak csak egy kis hányadát vetette harcba. Ahogy mondani szokás: nagyobb volt a füst, mint a láng. A délben megkezdődött csatározások késő délutánig húzódtak. Véres csatára, döntő ütközetre nem került sor. Tulajdonképpen – bár távol áll tőlem, hogy bálványromboló legyek – lovas századok kergették egymást a harctéren és horvát grancsárok, hol puskatúzzal, hol lándzsával „párvialtal vívtak” Móga össze nem szokott és vegyes összetételű serege egy részével.

Batthyány miniszterelnök maga is végignézte a pákozdi ütközetet. Mire alkonyodni kezdett, üres lett a csatatér. Mindkét egymással szemben álló fél visszavonult táboraikba. A szeptember 29-ről 30-ra virradó éjszaka Batthyány Móga altábornaggal folytatott hosszabb tárgyalást, majd átment Jellasics táborába, hogy ott a horvát bánnal a következő napok mikéntjét megbeszélje. A sikertelen tárgyalás után – Jellasicsot arra akarta rávenni, vonuljon ki Magyarországról – Batthyány (ma nekünk úgy tűnik) elcsüggedt, reményét veszítette, mert nem tért vissza a magyar táborba. Bécsbe vezetett útja, ahol október 2-án hivatalosan benyújtotta miniszterelnöki tisztségéről a *lemondást*. Ezek után csak novemberben tért vissza pesti palotájába, képviselői mandátumát megtartva. Kossuth OHB elnökségét elismerve, vezetője lett a képviselőház azon tagjainak, akik a Béccsel való „bármily áron” történő kiegyezés híveinek vallották magukat.

És Móga altábornagy?

A szerencsétlen tábornok magára maradt. Politikai döntésekhez nem szokva, kapva-kapott Jellasics ama szeptember 30-i ajánlatán, miszerint a két egymással szemben álló sereg lépjen „háromszor 24 óráig tartó” fegyverszüntre. Ezzel, úgy gondolta, a „csata” eredményesen végződött: seregével megakadályozta, hogy a horvát bán elfoglalja Pest-Budát és szétkergeesse az ott ülésező, fél lábbal már menekülésre kész képviselőház tagjait.

Október 1-jén Móga előőrsei nem akartak hinni a szemüknek. Jellasics serege eltűnt a Csákberény-Zámoly-Pákozdi vonalbeli mezőről. Híre-hamva nem volt. Az éjszaka folyamán a horvát sereg feladta állásait, és megszegve a háromnapos fegyverszüneti szerződésben vállalt kötelezettségét, visszavonult Bécs irányába.

Móga, az eseményeken vérszemet kapva, október 3-án seregét több oszlopra bontva, megkezdte Jellasics üldözését. Székesfehérvárt szinte puska lövés nélkül kerítette hatalmába. Törekvése az volt, hogy a horvátokkal még a Lajta keleti oldalán megütközzik. Jellasics „gyáva” távozása megacélozta Móga harci kedvét.

De a horvát bán ügyes taktikus volt. Kivált vezérkari főnöke, Zeisberg vezérőrnagy, aki tapasztalt katona volt. Ide-oda különített kisebb egységekkel sikerült Móga felvonulását késleltetni, taktikázott, és így a magyar sereget – jórészt a „mozgó nemzetőrség”-ből álló csapatokat – tétútra vezetni.

Így történt, hogy október első hetében Jellasics főszeregével Pozsony alatt, Bruck előtt táborozott. Innen ostromolta a bécsi hadügyminisztert, küldjön soryalagságot és lovasságot erősítésül. A Lajta vonalán kívánta így Mógát csatára kihívni. De október 6-án Bécsben véres felkelésre került sor. V. Ferdinánd és udvara „lőhalálban” menekült a szociális kérdések megoldása érdekében fegyverre kapott bécsiak elől a morvaországi Olmützbe. A tömeg hamar kezébe kerítette Bécset. Barikádokat épített, és lámpavasra akasztotta a kezébe került egyetlen császári-királyi minisztert, gróf Theodor Baillet von Latour tábornagyot, a hadügyminisztert.

Jellasics a bécsi felkelés hírére úgy döntött, csapataival elhagyja Magyarországot. Pedig ekkor már kezében lehetett az október 4-én megfogalmazott uralkodói nyílt parancs, amely a horvát bán a magyarországi császári-királyi haderő főparancsnokává nevezte ki. Egyben V. Ferdinánd, a „kamarilla” döntése alapján a magyar országgyűlést feloszlatta és a Magyar Királyságot a „haditörvények hatálya alá” utalta. Vagyis: ostromállapotot, statáriumot hirdetett. Ami egyben a márciusi mozgalmak berekesztését, sőt, megsemmisítését jelentette.

Eme bécsi nyílt kihívásra a Pest-Budai képviselőháznak más választása nem lévén – helyesen! – kinyilvánította: V. Ferdinánd október 4-i nyilatkozatát visszautasítja. Négy nappal később ugyane képviselőház az OHB-re ruházta a végrehajtó hatalom gyakorlását és Kossuth Lajost, aki eddig még hivatalosan „csak” az egykori Batthyány-kormány minisztere volt, az Országos Honvédelmi Bizottság elnökeként megerősítette.

A következő napokban Jellasics kiűrtette pozsonyi táborát és csapataival erőltetett menetben megkezdte kivonulását Magyarországról. Bécs felé vette útját. Prágából ugyanakkor az ottani császári „főhadparancsnok”, herceg Alfred Windischgrätz altábornagy csapataival szintén Bécs felé vett irányt. A cél: a bécsi „lázdadás” (forradalom?) mielőbbi fegyveres felszámolása volt.

Móga altábornagy későn értesülve Jellasics manőverezéseiről csak október 15-én, Pozsonyt maga mögött hagyva, a várostól délre csapataival átlépte az osztrák-magyar határt és folytatta Jellasics üldözését. De mindezt lassan és óvatosan. Politikai görccsök is kínozták közben: joga van-e neki, aki a császár hadseregében nőtt nagyra, osztrák területen csatározni? Bajok voltak seregével is. Beállt az őszi esős időszak: a katonák között betegségek ütötték fel a fejüket. Akadozott, sőt, néha ki is maradt az utánpótlás. Hiánycikk lett a jó bakancs, a meleg köpeny. A lovaknak az abrak. Az alföldi népfelkelő önkéntesek, a „mozgónemzetőrség” többsége morgolódt. „Mit keresnek ők Ausztriában?” Ezenkívül is, ők Kossuth hívó szavára csak három hónapra szegődtek el katonának. Fegyvereik legnagyobb része még mindig a hazulról magukkal hozott kiegyenesített kasza (!) volt és néha a fokos. Viszont fájni nem fáztak. Legtöbbjbe előrelátóan a táborba való bevonuláskor magával hozta meleg, bő szűrést is.

Móga Jánosnak tisztikarával is baja volt. A honvédtisztek ugyan továbbra is hűek maradtak a márciusi eszmékhez, de a császári-királyi hadseregből jöttek lázongtak. Helyüket nem találták. Politikához nem értettek. Féllették karrierjüket. Kossuthtal és az OHB-vel nem éreztek semmiféle közösséget.

Görgey Arthur

A történelemben van törvényszerűség és egyben forradalmi romantika. Ugyancsak úgy tartom: csillagórái is vannak a históriának. És vannak órák – ez egy híres svájci történész Burkhardt nevezetű megállapítása –, „amikor a történelem szeret egy ember személyében összpontosulni, és ennek tehetségét, az ügy iránti odaadását felhasználva, az események menetére döntő befolyást gyakorolni.”

1848 esetében Görgey Arthur volt az a személy, akire Klio asszony eme köntöse ráillik.

Görgey 1848 előtt egy ismeretlen, sőt a maga nemében félresikerült pályafutású egyén volt. Kisnemesi családból származva,

jöllehet hajlama a kémikusi pálya felé vonzotta, hivatásos katona lett és a császári-királyi hadseregben főhadnagysáig vitte. Huszonhét évesen családi okok miatt „kvieta” (nyugdíjba helyeztetni magát) a hadseregből. Visszatér a polgári életbe és 1846-ban kémikusnak készül. Harminc éves korában Görgey, kis birtokából és nyugdíjából élve, házasságot köt egy francia származású 26 éves leánnyal, akit Prágában 1848. március 30-án vezet oltárhoz.

Időközben elérte Görgeyt a március 15-én kezdetét vett magyar megújulási mozgalmak híre. Mint katonaember tudta, hogy hazájának szolgálatára szüksége van. Toporcán élt ekkor, közeli rokona birtokán gazdálkodott. Ez április elején volt. Öccse, István, hozta a délvidéki csatározásokról, majd a mindjobban elfajuló harcokról, a híreket. Arthur még befejezte kémiai dolgozatát, amivel szabad idejét a gazdálkodás mellett töltötte, el is küldte ezt Prágába, de helyét Toporcán már nem találta. Bátyja Pesten volt. Tőle kapta az értesítést: felállt a magyar hadügyminisztérium. Minden képzett, magyar érzelmű tisztre szükség lesz. Jelentkezzen mielőbb a „honvédtiszt-kinevező bizottság” előtt!

Görgey 1848 májusában utazott Pestre. Jelenkezett honvéd-tisztnak. Rögvest befogadták és június 13-án már Győrben, századosi rendfokozattal, az 5. honvéd zászlóalj kiképző tisztje lett.

A Rába menti városban azonban csak egy hónapig foglalkozhatott újoncaival. Ivánka Imre ezredes ajánlására – ő volt Batthyány katonai tanácsadója – Görgeyt Pestre rendelték. Ott megbízták, utazzon Törökországba fegyverbeszerzés céljából. Mivel azonban bizonytalan volt, hogy sikerül-e a szervezendő honvédség részére Nyugatról Törökországon keresztül lőfegyverekhez jutni. Görgeynek le kellett mondani az utat. Helyette Prágába és Grázba utazott: gyutacs, csappantyú, illetve ezek hazai előállításához szükséges szabadalmak beszerzésére és a gyártáshoz való szakemberek toborzására. Ekkor már Mészáros hadügyminisztériuma alá tartozott Görgey, és e tények mutatják: a tábornok-miniszter komolyan vette feladatát. Hazafiúi hűséggel munkálkodott a honvédség megszervezésén.

A következő hónapokban Görgey Arthurt különböző nehéz, sőt nem egyszer kényes kérdések megoldásával bízták meg. A 30 éves tiszt mindezeket lelkesedéssel és odaadással teljesítette. 1848. szeptember 13-án őrnagyként Szolnokon találjuk. Forradalmi felbuzdulásában ekkortájt már *nem* a nemesi előjogokra utaló „y”-nal, hanem „i”-vel írta nevét. Mivel azonban a szakirodalomban később mindenütt Görgeyként szerepel, mi is megmaradunk az eredeti neve mellett. Ezen „epizóddal”, illetve megemlékezésével csak példázni szeretnénk, katona-hősünk mennyire egynek érezte magát az 1848-as nemzeti és (részben) plebejus forradalmi mozgalommal.

1848-as tettei ezt példázzák!

Jellasics – volt az előzőekben róla szó – szeptemberben három hadoszlopra osztva seregeit, betört a Dunántúlra. Batthyány miniszterelnök nem felejtette el Görgeyt. Szükség volt a katonaviselt, szervezőképes fiatalemberre a Dunántúlon. Külön futárral Szolnokról Pesten keresztül *vonaton* (!) Soroksárra rendelte, azzal a céllal, hogy az ott gyülekező „mozgó-nemzetiséggel” akadályozza meg Jellasics Pest alatti esetleges Dunán való átkelését.

Görgey Soroksár körzetében kb. 1200 nemzetőrt talált. Részben fegyverrel. Batthyány ugyanakkor Görgeyt kinevezte Pest, Fejér és Tolna megye népfelkelői főparancsnokává. Görgey tisztában volt saját katonai erejének gyengeségével. Ennek ellenére, a labilis politikai érzelmű Batthyányt nem akarván letargiába taszítani, szeptember 26-án Szigetújfalun berendezett hadiszállásáról egy szinte optimista jelentést küldött a körzete hadi helyzetéről. Pedig előőrsei ekkor már közölték vele, hogy Dombóvár felől a pancsovai császári-királyi tábornok, Karl Roth dandára közeledik Buda felé. És itt nem holmi granicsárokkal és horvát felkelőkkel kell erejét összemérni, hanem kiképzett osztrák serezzel!

Szeptember 29-én szabadságharcunknak egy olyan „epizódjára” került a sor, amely a későbbiekben, mind Görgey viszonyát Kossuthhoz, mind pedig 1848-hoz, számos vonatkozásban élesen kicsöplölte.

Ezen a napon ugyanis nemzetőr őrszemek megállították és táborukba kísérték gróf Zichy Ödönt és Pált. Útiholmijuk átvizsgálásánál Zichy Ödönnél Jellasics felhívását találták meg – és egy névre kiállított menlevelet. Görgey e dokumentumok láttán bizonyítottan találta az eléje vezetettek kapcsolatait az ellenséggel. Háború volt. És ilyenkor a háborús törvények érvényesek. A honvéd őrnagy nem sokat habozott. Hadbíróskodás elé állította a két Zichyt – árulással és az ellenséggel való együttműködéssel vádolta meg.

A bíróság bűnösnek találta mindkét vádpontban Zichy Ödönt. Őt halálra ítélte, öccsét pedig, aki kísérője volt, átadta a jogrend szerint polgári bíróságnak.

Görgey, mint a terület legfőbb katonai vezetője, a halálos ítéletet helyben hagyta. Zichy Ödön gróft, Fejér megye királyi adminisztrátorát (főispán beosztásnak felel meg) szeptember 30-án a Csepel-szigeti Lórév helység határában a katonai „rituálé” szerint, dobpergés és kivégzési négyeszőg mellett felakasztatták.

Ez a tett már ez időben is igen nagy feltűnést keltett az országban. Politikai vitává alakult. Voltak, akik – dacára a márciusi szabadság-mozgalomnak, amely többek között a törvény előtti egyenlőséget is hirdette – „elképzeltetlennek” tartották, hogy egy magyar gróf bitón fejezze be életét. Görgey – bár tetteivel nem ezt akarta – egyszeriben hírnévhez jutott az országban. S ő maga a „Zichy-üggyel” végleg elkötelezte magát a szabadságharc mellett. Kossuth helyeselte Görgey radikális tettét. Bizonyítottan látta ezzel a Zichy-üggyel is a bécsi udvar és a horvát bán összecsapását.

Görgey ezek után októberben már Perczel Mór nemzetőr ezredes serege alárendeltségében Ercsi és Tác között tevékenykedett. Saját csapatával megütközött Roth tábornok horvát egységeivel és eme működése eredményeként sikerült Pákozdnál Roth, majd Phillipovics tábornokok seregeit rákényszeríteni, hogy hagyják abba Buda elfoglalásának kísérletét, és vonuljanak ki a Dunántúlról. A két tábornok hajlott a szóra: a bécsi forradalom híre és a tény, hogy akivel egyesülniük kellett volna, Jellasics már nem is tartózkodott Magyarországon, meggyőzte mindkettőjüket helyzetük kilátástalanságáról. Mivel Perczel ezredes túlerőben lévő csapataival nem kívántak megütközni, Karl Roth Ozoránál (Tolna vármegye) letette a fegyvert a honvédek előtt. E közben Phillipovicsnak sikerült a sereg zömével elmenekülni horvát területre.

A bonyolult hadihelyzetet befolyásolta az ezekben a viharos napokban felszínre kerülő Perczel-Görgey ellentét. Görgey – utólagosan neki adhatunk igazat –, kifogásolta a katonai szaktudással nem rendelkező Perczel hadi intézkedéseit. A két férfi egyébként sem „szerette” egymást. Görgey ízig-veéig katonaember volt; Perczel Mór, aki soha nem viselt angyalbort, politikait szereplésének köszönhette ezredesi kinevezését. Egyébként is pökhendi és politikai sikereire beképzelt személy volt. A Perczel-Görgey ellentét olyannyira heves lett, hogy Perczel ezredes „lázas” vádjával le akarta Görgeyt fogatni. Sőt haditörvényszékkel és agyonlövetéssel fenyegetőzött. Szándékát csak tisztikara rábeszélésére változtatta meg.

Kossuth Görgey mellé állt. Elvezényelte Perczel táborából. Felső-Magyarországra küldte s egyben ezredessé nevezte ki. Ekkor találkozott Kossuth először Görgeyvel személyesen. Eligazította a bonyolult felső-magyarországi helyzetről, és megbízta, hogy Móra tábornokra „ügyeljen”.

Az OHB elnökének, bizonyára nem ok nélkül, feltűnt Móra altábornagy a császáriakkal szembeni tétova magatartása.³

¹ A kézirat már a nyomdában volt, amikor Budapesten a Zrínyi Kiadó gondozásában megjelent egy kitűnő, több szerző által írt könyv. *A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig, 1848-1849* címu.

² Kiss Károly katonatiszt, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság (1867) volt ez a „valaki”

³ A tanulmány második részét a későbbiekben közöljük. (A Szerk.)

Bodri Ferenc

Az élet rajongója

Szabó Iván júliusa

Gyengéden szinte, a fecsegő felszín hullámzását sóhajtással sem háborgatva távozott közülünk a „Medgyessy-iskola” legkövetkezetesebb mestere: Szabó Iván. Be sem várva a július elsején betöltendő 85. életfordulót, önmagát és a hivatalt egyként kímélve az ilyenkor többnyire esedékes, a hazai művésztsadalomban eléggé ritkán teljesíthető ünnepi csillagszórás közös borzolódsaitól. Halálhíre csupán egy hét után került az újságok pársorosai közé. Talán ewel sem kívánta bolygatni barátait és a közvéleményt. És mint az eleven utazás során életelwe volt – sokakat a megérkezése alkalmával sem zaklatott. Hiánya így még fájdalmasabb.

Nem sok ennyire népszerű képzőművész élt talán közöttünk az elmúlt évtizedek során. A *Mester* a tőle is gazdagodott tanítványok és a szeretett vásárhelyiek körében, akár a nyári alkotótáborok változó vidékein mindig otthon érezhette magát. Boldoggá emelt sokakat „a kívülállók közül” – mindenkit, és ezek sem vagyunk kevesen, akiket barátjává fogadott. Sohasem lapult önérdék a választásai mögött.

Számos köztéri plasztika, emlékmű, emléktábla és síremlék, számtalan kiállítás jóhíre és dokumentációja őrzi az „életmű” felszínét. A mélységeit inkább barátainak és ismerőinek, a szelleme által formálódó művésztsak figyelve és emlékezete.

Írók és költők, a nagybetűs *Élet* rajongója volt, nem kicsiny kényszerből a század gyermeke. Egyként teljesítette Ady és Babits gyémátszóró példázatát – közülük is kiemelkedően a prófétává fogadott Krúdy szellemárnyéka dereng a furcsán lezárult pályakép mögöl. Hívük fejedelmi törvényű alkotó módjára élt: a művek csupán cifra szolgaként jelzik az életút partvonalait. A „témákban” nyomot hagyott a többnyire protestáló indítékú és horizontjával gyakran módosuló hazai történelem is, bár a tiszta papírra rajzolt és a vízmosta kavicsokra karcolt, akár az agyagba formált lovak és madarak, a plakettek és kisplasztikák bronzba öntöten táncos léptű lányai, a tömötkarcsú tömbökből áradó bukolikus szellemvilág méginkább idézi az önkéntes rajongásból szöött, maradandóbb értékű „hagyaték” lényegét. Az alkotó a mindinkább ritkuló isteni adomány áldásbélyegét viselte homlokán: kikezdhetteen derű és szeretet áradt szavaiból és mozdulataiból, forrásvíz tisztaságú humor és életöröm sugárzik műveiből. A középkorban nyilván a törvény elé kerül, ingerszegény korunkban maradt az elhallgatás: barátunk elkötelezett panteista volt. Nemes íű kontúrok érdekelték, tündéri érintésű halmok és hajlatok akár egy fejedelmi léptű macska éjszakai elsuhanásában a sétáló Krúdy lábai előtt. Királyi tartású csikók, ingerlő Hélének, Antigonék és Antiopék a kisművek görög eszményű világában, a múlttá lett jelen józanabb vidékein. A sok ezer szétszórdott kartonlapon, a műterem tömött polcain és elárvult mappáiban. Kisbronzainak legjavát a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Múzeuma őrzi, alkotójuk ajándék-ereklyéit és jóemlékét a végtelen számú jóbarát polca és emlékezete. A művész hamvait a víztükrével, partjainak élővilágával, hajnalaival és alkonyataival együtt folytonosan csodált, de sohasem háborgatott *Tisza* hullámai sodorják talán a Léthé felé – a minden barátját óvó akarata szerint.

Gajdó Ágnes

„... félő a múltat, a félmúltat és a jelent elszakítani”

Lengyel Balázs: Két Róma

Nem lehet kétszer ugyanabba a folyamba belépni” – ez a jól ismert Hérakleitosz-idézet a mottója az esszékötet nyitódarabjának (*Két Róma*), amely valójában személyes hangvételű emlékezés. 1948 és 1993 a két évszám, amely meghatározza a gondolatok áradását. A szerző ugyanis 1948-ban járt először az „örök városban”. Nemes Nagy Ágnessel hónapokon át éltek a „kis nagyvárosban”, a Via Giuilán, néhány lépésnyire a Virágok terétől egy fűtetlen kis szobában. Meghatározó ez az élmény Lengyel Balázs számára, hiszen két évvel a háború után került Rómába, túlélve a katonáskodást, a foglytábor, a rémségeket, a bezártságot. Olyan időszak volt ez életének, amely felejthetetlen, amely meghatározó, éppen ezért megismételhetetlen. Amint írja: „Dehogyan akartam én Rómába még egyszer elmenni. Ismételni azt, amit úgysem lehet. Belépni újra ugyanabba a folyóba? Nemcsak a folyó vize más, mi is mások vagyunk. Az örök tenger nem tükrözheti, vetítheti elénk azt, akik egyszer voltunk. Nekünk is megvan a magunk időfolyója.”

Az 1948-beli római lét Kardos Tibornak, a Magyar Akadémia egykori igazgatójának köszönhető, ő tette lehetővé az akkori szellemi kirajzást. Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes mellett neves írók, költők, képzőművészek éltek, alkottak az olasz fővárosban: többek között Balázs Béla, Kerényi Károly, Lukács György, Pilinszky János, Klaniczay Tibor, Déry Tibor, Károlyi Amy és Weöres Sándor. Vagyis az akkori magyar szellemi élet legjava. Lengyel Balázs emlékezetének mozaikkockáiból sajátos kép tárul elénk: Weöres – aki szerint Róma olyan, mint Kecskemét – ül, gubbaszt a jéghideg palota-szobában; Kerényi vallástörténeti szempontból kalauzolja végig a társaságot a Forum Romanumon, és József Attilát csupán kommunista divatnak minősíti; Pilinszky, „a részvét legnagyobb költője, de a legönzőbb ember” égető, heves közlésű verseit mondja; Nemes Nagy Ágnes, aki Pilinszkyt „önző ösztönállat”-nak nevezte nevetve, tréfálkozva; Lénard Sándor, aki a Micimackó latinra fordításával vált ismertté. Az őszinte emlékfűzér közelebb hozza az olvasóhoz Nemes Nagy Ágnes és Pilinszky kapcsolatát, gondolkodásmódját, Fülep Lajos személyiségét, Mándy Ivánt, Ottlik Gézát.

S hogy ne csak az irodalomról essék szó, a két Róma kapcsán Lengyel Balázs szól a macskákról is. „Az olasz macskák ugyanis 1948-ban nem keresztcsíkosak voltak, mint a magyar s mindenféle círmos macska, hanem hosszancsíkosak. De ugyanúgy círmos-tarkák.” 1993-ra azonban eltűntek a hosszanti círmos macskák. „Ugye ez trivialis. De jelentéktelen vagy jelentős dolog valami, azért az ember megbomolhatik tőle.” S hogy nem haszontalan időzni a római macskáknál, mi sem bizonyítja jobban, mint a hozzájuk kapcsolódó, filozófiai mélységű gondolatmenet: „Az emberben kicsiny dologban is cigánykereket vehet a világ, olyan vetületét mutathatja, amely egyszerre megbomlás jellegű. Átalakító egy életre.”

Az esszékötet további fejezetei hasonlóan érdekesek és hasznosak az irodalom iránt érdeklődők számára (kötetben eddig még nem jelentek meg ezek az írások). Az *Irodalmi arcképek* című fejezetben ismert és kevésbé ismert alkotók portréjához találunk kiegészítő „tollvonásokat”: Ady, Bródy Sándor, Benedek Elek, Örley István, Kálnoky László, Márai Sándor, Mészöly Miklós, Ottlik Géza, s a fiatalabbak közül Baka István, Bertók László, Takács Gyula, Orbán Ottó, Balla Zsófia, Székely Magda. A *Szavak szilárd szalmaszálába kapaszkodva* című esszében, amely Kálnoky költészetéről szól, fontos, korunkban is megszívlelendő esztétikai igazságot fogalmaz meg: „nem az irányzat, nem a kifejezési módszer a lényeg, hanem az, hogy *ki írja és mit ír*. Rímbe vagy rím nélkül, kötött vagy szabadversben (netán még kusza képversben is) – édesmindegy.”

Nemcsak a versekben, hanem az esszében is az a fontos, hogy ki és mit ír. Ugyanakkor nem lehet megelégedni a *hogyanról* sem. Lengyel Balázs esszébe vetített „vallomása” követendő példa lehet. Az a közvetlenség, ahogyan véleményét kifejti, sokak számára meglepő, talán kicsit sebezhetővé is válik általa a szerző, de éppen ez az erőnye: a személyességek által válik hitelessé. Az írások olvasása közben közvetlen közelről érezzük az irodalom és az élet kapcsolatát. Baka István kapcsán nagyon találó Lengyel 1991-es megállapítása: „A szorongás és a fenyegetettség (...) Baka István költészetében olyan elemi erejű, hogy rávetül a teljes világképre. A természeti jelenségek leírás módjától kezdve, az egyéni sorsábrázoláson, a szerelmen át a haza, a magyar sors ábrázolásáig. (...) ... itt és most él közöttünk egy költő, aki olyképpen képes egyéni és nemzeti fájdalmainkat megszólaltatni, hogy szava a tudatunkba beleég, köznapi gondjaink között fel-felrémlik, a belsónket kifejezi, lappangó gondolatainkat szavakba foglaló versidézeteink sorát szaporítja. Mint minden jelentékeny, igazi költő.”

Az *Egy s más a múltból* fejezetben Rákos Sándor, Leonardo, Madame de La Fayette, Zola, Sartre „elevenedik meg”. A kötetet dokumentumok teszik teljessé: Az *Újhold* 1946-os bevezető tanulmánya, levelek a *Jelenkor Újhold*-számához. Monostory Klára rendezte sajtó alá Vas István-Nemes Nagy Ágnes-Lengyel Balázs öt levelét, amelyek egy hajdani elvi vita emlékei. 1969-1970-ben születtek ezek a levelek. Érdemes néhány olyan részletet kiragadni, amelyek jellemzik az akkori irodalmi életet és írójuk gondolkodásmódját is. Vas István: „Én nem sokallom az intellektualitást a magyar lírában, de nagyon is keveslem. Nincs manapság olyan költőnk, akinek az intellektualitása fölerne a Babitséval, Szabó Lőrincével, József Attiláéval. A fiatalok között pedig, sajnos, nyüzsgőnek a bugrisok (...). A bugris pedig bugris marad akkor is, ha atomot, galaktikát, komputert és filozófiai fogalmakat hajigál a verseibe. (...) Persze, intellektualitás nélkül is lehet valaki igazi költő – példa rá Berda József, de Kassák is.” Kassák kapcsán Lengyel így ír válaszlevelében: „Te jobban becsülted és értetted Kassákot, mint én. Nekem bizony volt valami konzervatív vonás az ízlésemben. Valójában csak az ötvenes években mélyedtem bele költészetébe, és jöttem rá igazi értékeire. (...) A Rákosi időkben egyoldalúan uralomra segített, hegemoniához juttatott népiesekkel szemben, Kassák művét és példáját a korlátok ledöntésére, a kötelezőnek tekintett, politikailag tematikus, Illyés iskola ellen igyekeztem » kijátszani« .” Nemes Nagy Ágnes kérdésekre felel: „Komolyan kívánja, hogy védekezem vádjai ellen, melyek szerint mi elhagytuk Babitsot (bocsánat: elárultuk!) és Kassákot pártoltuk, hogy mi » dezertáltunk« , hogy én idegen-majmolásra buzdítom az ifúságot, hogy Ófelsége ellenzéke vagyok – stb. stb.? – Vagy azt kifogásolja, hogy változtam életem során? Persze, hogy változtam (...). De csak nem tekinti elvi dezertálásnak, hogy mai ízlésemben az időközben költői világnyelvé lett és így erősen megváltozott avantgarde is belefér?” Tanulságos sorok, tanulságos, hogy Lengyel Balázs vállalja

akkori önmagát is. (Ritkaság.)

A kötet végén beszélgetéseket találunk. Mátyás Ivánnal 1991-ben Lengyel Balázs (*A pálya szélén*), Lengyel Balázssal 1993-ban Lukácsy András (*Elvileg szabadok vagyunk*) és Budai Katalin (*A múlt nélküli jelen veszélyei*) készített interjút. Az utóbbi két szövegből a kitűnő irodalomtörténész és irodalomszervező alakja még élesebben rajzolódik ki. Az az ember áll előttünk, aki pályafutását Babits és a Nyugat közelségében kezdte, akinek neve összekapcsolódik az *Újhold* című folyóirattal, akinek irodalomról alkotott véleménye mindmáig meghatározó jelentőségű. Lengyel Balázs átfogó képet tud adni a XX. századi magyar irodalom főbb irányvonalairól, a mindennapi, a szellemi életről, a politika és az irodalom kapcsolatáról egyaránt. „... a politika más, a pillanat szülte. Mostanság hír-értékű. Neveket dob fel, gyakran olyanokét, akiknek nincs hátterük. Ezt irodalmi élet nem viseli el. Vagy baj, ha hozzá hasonlít. Ha olyan, mint a szappanbuborék. Feltűnik és némi szívárványos fény után elpattan.” Lengyel szól az „elfelejtettekről” is: „... megkapja-e értékelésben azt Bertók László vagy Baka István, amit megérdemel?” És végül az újraolvasásra, a felfedezésre is ráirányítja a figyelmet. Írásaira, életművére jellemző, hogy a múltat, a félmúltat és a jelen nem szándékozik elszakítani. Ezek egymáshoz kötődnek, egymást feltételezik. A múlt alkotásaiból tanulhat a jelen embere. Amit a múltbeliek létrehoztak, megteremtettek, az „nemcsak múlt, nemcsak jelen, de jövő is. Ma esetleg eltakart, de szilárd lépcsőfoka az elkövetkezőknek.”

Lengyel Balázs is szilárd foka ennek a lépcsőnek... (*Balassi Kiadó*)